

Monitor erfgoedlijnen provincie Zuid-Holland

Derde voortgangsmeting

november 2020

M.G.A. Ligtoet-Janssen, M.C. Hazewinkel, M.C.M. den Os

©Tympaan

Inhoudsopgave

Conclusies en aanbevelingen	1
<i>Conclusies</i>	1
<i>Aanbevelingen</i>	2
1 Inleiding	4
1.1 <i>Aanleiding</i>	4
1.2 <i>Vraagstelling</i>	5
1.3 <i>Aanpak</i>	5
1.4 <i>Leeswijzer</i>	6
2 Programma Erfgoedlijnen	7
2.1 <i>Omvang projectsubsidies</i>	7
2.2 <i>Stand van zaken van de projecten</i>	10
2.3 <i>Bijdrage aan de operationele doelstellingen</i>	12
2.4 <i>Functioneren van de erfgoedtafel</i>	14
2.4.1 <i>Waardering en netwerkvorming</i>	14
2.4.2 <i>Samenstelling van de erfgoedtafel</i>	16
2.4.3 <i>Samenwerking met de provincie</i>	17
2.4.4 <i>Balans top down & bottom-up werken</i>	18
2.5 <i>Kwaliteitsslag</i>	18
2.5.1 <i>Stappen die zijn gezet</i>	18
2.5.2 <i>Verbetermogelijkheden</i>	20
Bijlage 1 Erfgoedlijn Atlantikwall	22
Bijlage 2 Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee	29
Bijlage 3 Erfgoedlijn Landgoederenzone	35
Bijlage 4 Erfgoedlijn Limes	41
Bijlage 5 Erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie	47
Bijlage 6 Erfgoedlijn Trekvaarten	53
Bijlage 7 Erfgoedlijn Waterdriehoek	60
Bijlage 8 Checklist 1	66
Bijlage 9 Checklist 2	68
Bijlage 10 Stellingen	70

Conclusies en aanbevelingen

Onderstaande conclusies en aanbevelingen zijn gebaseerd op documentanalyse en interviews met betrokkenen van de erfgoedtafels in Zuid-Holland. In de periode juli-oktober 2020 hebben we met 62 betrokkenen van de erfgoedtafels (deelnemers, voorzitters en projectleiders) gesproken.

Conclusies

Omvang projectsubsidies

De beschikbare subsidie voor de erfgoedlijnen bedraagt jaarlijks structureel circa 3,5 miljoen. In totaal bedroeg de subsidie voor de erfgoedlijnen in de periode 2017-2019 bijna 13 miljoen euro. In 2017 en 2018 is het subsidieplafond incidenteel verhoogd, onder meer door toevoeging van middelen voor de restauratie van Fort Wierickerschans in 2017. In 2017 is er ruim 5,2 miljoen euro subsidie verstrekt, in 2018 ruim 4,5 miljoen en in 2019 bijna 3,2 miljoen euro. Het aandeel subsidie in de totale projectkosten is de afgelopen jaren afgenomen en het aandeel cofinanciering is gegroeid, niet alleen geldelijk, maar ook wat betreft de inzet van vrijwilligers. Hieruit blijkt dat er veel maatschappelijk draagvlak voor de erfgoedlijnen is.

Stand van zaken uitvoering projecten

In de periode 2017-2019 zijn er 220 projectsubsidies toegekend. Geconcludeerd kan worden dat er in deze periode veel voortgang geboekt is in de uitvoering van de projecten. Op peildatum 1 augustus 2020 is van deze projecten meer dan twee derde (70%) afgerond. 2019 kent, zoals is te verwachten, het grootste percentage projecten dat nog in uitvoering is (56%). Voor de projecten die zijn afgerond geldt dat de geleverde prestaties grotendeels conform de afspraken in maatregelenpakketten zijn. Voor enkele projecten geldt dat door, veelal externe omstandigheden, niet aan de gemaakte afspraken kon worden voldaan. In deze gevallen is, in goed overleg tussen projectuitvoerder, de erfgoedtafel en de provincie, het project in aangepaste vorm uitgevoerd.

Bijdrage aan de operationele doelstellingen

Bij alle erfgoedlijnen wordt bijgedragen aan de acht operationele doelstellingen van de provincie. Verhoudingsgewijs wordt het meest bijgedragen aan het vergroten van de bekendheid met (objecten binnen) de erfgoedlijn, gevolgd door de doelstelling 'zichtbaar maken van plekken door reconstructie of ontwikkeling'. Tussen de erfgoedlijnen zijn er wel verschillen in doelstellingen die het meest centraal staan. Zo wordt er bij de erfgoedlijnen Goeree-Overflakkee en Waterdriehoek relatief sterk bijgedragen aan de doelstelling 'ontwikkeling recreatief-toeristisch attractiepunt' en bij de Atlantikwall en de Landgoederenzone aan de doelstelling 'verbinden van objecten'.

Functioneren van de erfgoedtafels

- Over het algemeen functioneren de erfgoedtafels goed. Het gemiddelde rapportcijfer voor het functioneren van de erfgoedtafels is een 8-. Er is een betere balans zichtbaar tussen de collectieve belangen van de erfgoedtafel en individuele belangen van de afzonderlijke deelnemers. Ook is in de afgelopen periode meer samenwerking en netwerkvorming ontstaan, zowel binnen als tussen de erfgoedlijnen. Deze heeft vooral een

pragmatische insteek: vooral op het niveau van de uitvoering van projecten weten partijen elkaar goed te vinden.

- De samenstelling van de erfgoedtafels is verbeterd. Het open karakter van de erfgoedtafels wordt gewaardeerd. Tegelijkertijd staat het grote aantal deelnemers efficiënt vergaderen in de weg.
- Er is veel lof voor de samenwerking met de provincie. Niet alleen ten aanzien van het feit dat de provincie de erfgoedlijnen faciliteert, maar ook ten aanzien van de inzet door de projectleiders en de afstemming tussen verschillende beleidsafdelingen van de provincie.
- Er wordt een goede balans ervaren tussen top down en bottom-up werken. Dankzij betere afwegingen vooraf, ontstaan er robuustere projecten die bijdragen aan elk van de erfgoedlijnen als geheel.

Kwaliteitsslag

Alle erfgoedtafels zijn in de afgelopen periode actief aan de slag gegaan met de aanbevelingen van de PARK. Daardoor zijn belangrijke kwaliteitsverbeteringen zijn gerealiseerd.

- **Context:** er is meer aandacht ontstaan voor de verbinding met andere maatschappelijke opgaven. Met name duurzaamheid is een thema dat bij veel erfgoedtafels op de agenda staat, bijvoorbeeld verduurzaming van het landschap en duurzaam gebruik van materialen. Ook is er aandacht voor klimaatadaptatie door bijvoorbeeld aan te sluiten bij landelijke projecten. Ook is er meer oog voor het belang van het publiek en is het publieksbereik vergroot, onder meer door projecten gericht op recreatie rondom de stad.
- **Borging:** er is sprake van een betere borging van projecten. Mede dankzij de aanstelling van kwaliteitsteams worden bij het formuleren van projectvoorstellen betere afwegingen gemaakt ten aanzien van de uitvoerbaarheid en is de onderlinge samenhang van projecten beter in beeld.
- **Boegbeelden:** bij alle erfgoedlijnen zijn één of meer boegbeelden benoemd.
- **Kwaliteit als werkwoord:** alle erfgoedtafels hebben in de periode 2017-2019 hun ambities geactualiseerd.

Aanbevelingen

De uitvoering van projecten die zijn gestart in de periode 2017-2019 loopt naar behoren. Ook is er veel waardering voor het functioneren van de erfgoedtafels en de stappen die in het kader van de kwaliteitsslag zijn gezet. Niettemin is er uit de interviews een aantal verbeterpunten naar voren gekomen, waarvan de belangrijkste tot de volgende aanbevelingen leiden.

- Zorg voor eenheid in communicatie en marketing. Dit is van belang voor de herkenbaarheid van de erfgoedlijnen (afzonderlijk en als geheel). Er is in de afgelopen periode meer aandacht besteed aan communicatie en marketing, onder meer door de ontwikkeling van logo's en informatiemateriaal. Dit materiaal wordt nog niet altijd binnen de projecten consequent gebruikt, waardoor er geen eenduidige boodschap naar buiten toe is.
- Besteed meer aandacht aan de immateriële kanten van de erfgoedlijnen. Het materiële erfgoed heeft onder meer door middel van het beschermen en restaureren van

objecten centraal gestaan. Dit is ook voorwaarde om erfgoed beleefbaar te maken. Nu op materieel terrein veel is gerealiseerd, is het ook van belang om het verhaal van de erfgoedlijnen op aansprekende wijze voor het voetlicht te brengen.

- Bewaak een efficiënte vergaderstructuur van de erfgoedtafels. Dit kan bijvoorbeeld door een andere voorbereiding van de vergaderingen door projectleider en voorzitter. Te overwegen is om vooraf meer schriftelijke informatie aan de deelnemers toe te sturen, zodat tijdens een vergadering alleen de hoofdzaken van een agendapunt besproken hoeven te worden. Blijf gemeenten bij de erfgoedtafels betrekken. Dit is onder meer van belang vanwege aspecten van ruimtelijke kwaliteit, waarin gemeenten een belangrijke rol spelen. Erfgoedlijnen staan immers niet op zichzelf, maar zijn onderdeel van een groter gebied.
- Bewaak de betrokkenheid van organisaties bij de kwaliteitsslag. Zorg ervoor dat realistische, behapbare stappen worden gezet en dat organisaties goed worden geïnformeerd over de kwaliteitsslag en de meerwaarde ervan voor de erfgoedlijnen. Zorg daarnaast voor een goede balans op de agenda van de erfgoedtafels tussen de kwaliteitsslag enerzijds en concrete projecten anderzijds.
- Blijf frequent aandacht besteden aan evaluatie, zoals aan de erfgoedtafels minimaal jaarlijks gebeurt. Er zijn niet alleen achteraf lessen te trekken uit de uitvoering van projecten, maar ook is het van belang om tussentijds te monitoren of de projecten nog bijdragen aan de ambities en of de geformuleerde ambities nog passend zijn en voldoende actueel.
- Zorg voor continuïteit van de erfgoedlijnen vanuit de provincie in een tijd waarin zich financiële uitdagingen aandienen. Besparingen op korte termijn kunnen schade toebrengen aan de resultaten van de afgelopen jaren en daarmee aan het behoud van erfgoed voor de toekomst. Het is zeer de vraag of marktpartijen, zeker nu ook zij als gevolg van de coronacrisis in een moeilijke situatie zitten, bereid zijn om te blijven investeren in erfgoed.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De provincie Zuid-Holland zet met de Beleidsvisie cultureel Erfgoed 2017-2020 in op behoud, toegankelijk maken, beleefbaar maken en benutten van erfgoed. Dit komt onder meer tot uitdrukking in zeven zogenaamde erfgoedlijnen. Dit zijn cultuurhistorisch-ruimtelijke structuren die kenmerkend zijn voor de identiteit van Zuid-Holland. Een erfgoedlijn bestaat uit twee aspecten: een geografische lijn en een gezamenlijk verhaal. De volgende erfgoedlijnen worden onderscheiden: Atlantikwall, Goeree-Overflakkee, Landgoederenzone, Limes in Zuid-Holland (Limes), Oude Hollandse Waterlinie, Trekvaarten en Waterdriehoek.

Op advies van externe netwerken, de zogenaamde erfgoedtafels, wordt jaarlijks een maatregelenpakket vastgesteld waarin per erfgoedlijn de projecten zijn opgenomen die in aanmerking komen voor subsidie. Met de uitvoering van projecten wordt beoogd bij te dragen aan acht operationele doelen. Dit betreft onder meer het vergroten van de bekendheid met de erfgoedlijn en de objecten binnen de erfgoedlijn onder inwoners en bezoekers van Zuid-Holland en het fysiek verbinden van de monumenten, bezienswaardigheden en toeristische plekken.

In 2013 is de uitvoering van de erfgoedlijnen van start gegaan. In de periode 2013-2015 kenmerkte de uitvoering van de erfgoedlijnen zich vooral door het opbouwen van de netwerken, waarbij geëxperimenteerd is met een netwerkende aanpak. Door de erfgoedtafels zijn stippen aan de horizon gezet (PZH-2018-660102345).

De periode vanaf 2016 stond in het teken van een kwaliteitsslag op basis van advies van de Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit (PARK).¹ Doel van deze kwaliteitsslag was om de ambities van de erfgoedlijnen scherper te formuleren en kritischer te zijn ten aanzien van de kwaliteit. Uit de evaluatie 'Erfgoedlijnen. Stand van zaken kwaliteitsslag'² (2017) blijkt dat de kwaliteitsslag heeft geleid tot ambitiekaarten en een afwegingskader per erfgoedlijn. Op de ambitiekaarten wordt concreet aangegeven wat de erfgoedtafel wil bereiken. De afwegingskaders zorgen ervoor dat de focus wordt bestendigd en doorwerkt in de uit te voeren projecten. Belangrijke winst van de kwaliteitsslag is tevens dat erfgoedtafels zich bewuster zijn geworden van het collectieve doel, namelijk de ontwikkeling van de gehele erfgoedlijn (PZH-2018-660102345).

Op basis van de eerdergenoemde evaluatie in 2017 heeft de PARK een aantal concrete aanbevelingen gedaan voor het vervolg van de erfgoedlijnen (PZH-2018-660102345).

- **Context** Het is van belang dat vanuit de erfgoedlijnen verbindingen worden aangegaan met bredere maatschappelijke opgaven, zoals verduurzaming van objecten en landschap, en andere ontwikkelingen in de gebieden van de erfgoedlijnen.

¹ A. Veenstra. Advies Kwaliteitsimpuls Erfgoedlijnen. Den Haag: Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit in Zuid-Holland, 2016

² H. Veenbos. Erfgoedlijnen. Stand van zaken kwaliteitsslag. Den Haag Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit in Zuid-Holland, 2017

- **Borging** Het is van belang dat de kwaliteit in de planvoering en uitvoering van projecten wordt geborgd, bijvoorbeeld door middel van ondersteuning door een deskundig kwaliteitsteam. Het is verder van belang dat de provincie zich inzet voor continuïteit van de erfgoedlijnen en de opgebouwde netwerken.
- **Boegbeelden** Er moet een goede balans worden gevonden tussen nijver vakwerk enerzijds en de ontwikkeling van boegbeelden anderzijds. Het is belangrijk om boegbeelden voor de erfgoedlijnen te ontwikkelen die een positieve uitstraling hebben op de gehele erfgoedlijn en de omgeving.
- **Kwaliteit als werkwoord** Ambities moeten regelmatig worden geactualiseerd. Hierdoor kan worden ingespeeld op nieuwe kansen en kan beter worden aangesloten bij bredere maatschappelijke opgaven.

In het coalitieakkoord 2019-2023 'Zuid-Holland. Elke dag beter' heeft GS aangegeven door te gaan met de erfgoedlijnen. Op 21 januari 2020 is het Maatregelenpakket 2020 vastgesteld. Daarin zijn de projecten opgenomen waarvoor subsidie kan worden aangevraagd. Per 6 februari 2020 is de Subsidieregeling erfgoedlijnen Zuid-Holland 2020 opengesteld.

Sinds de start van de erfgoedlijnen voert Tympaan een evaluatie uit in de vorm van 'Monitor Erfgoedlijnen'. In 2013 is een nulmeting uitgevoerd. In 2015 en 2017 zijn aan de hand van metingen respectievelijk de eerste en de tweede voortgangsrapportage uitgebracht. De provincie heeft Tympaan gevraagd een derde voortgangsmeting uit te voeren, een meting die zich richt op de activiteiten in de periode 2017-2019. In dit rapport zijn de uitkomsten daarvan opgenomen.

1.2 Vraagstelling

In deze derde voortgangsmeting hebben wij ons gericht op de beantwoording van onderstaande vragen.

1. Wat is de stand van zaken van de projecten waarvoor in het kader van de maatregelenpakketten 2017, 2018, 2019 subsidie is aangevraagd?
2. In hoeverre is via de uitvoering van deze projecten bijgedragen aan het realiseren van de operationele doelstellingen die de provincie heeft geformuleerd?
3. Hoe waarderen de deelnemers van de erfgoedtafels het eigen functioneren, de samenstelling van de erfgoedtafels en de samenwerking met de provincie?
4. Welke stappen hebben de erfgoedtafels en de provincie gezet naar aanleiding van de aanbevelingen van de PARK in 2017 (kwaliteitsslag)? Hoe waarderen de deelnemers van de erfgoedtafels deze stappen en wat is de opbrengst?
5. Welke verbetermogelijkheden zijn er?
6. Welke aanbevelingen kunnen worden geformuleerd op basis van de ervaringen vanaf 2017?

1.3 Aanpak

Voor de beantwoording van de vragen zijn we als volgt te werk gegaan.

- We hebben een documentenanalyse uitgevoerd. De projectleiders van de erfgoedlijnen houden een overzicht bij van de voortgang van de projecten binnen hun erfgoedlijn. Per erfgoedlijn hebben we op basis van het overzicht en met extra input van de projectleiders, het volgende in kaart gebracht:

- het aantal afgeronde projecten en het aantal projecten in uitvoering;
- welke zaken niet volgens plan verlopen en de redenen daarvoor;
- eventuele bijstelling van projecten en redenen daarvoor;
- de bijdrage aan de operationele doelstellingen.
- Per erfgoedlijn hebben we circa drie telefonische interviews afgenomen, waarvan een met de voorzitter (en projectleider) van de erfgoedtafel en twee met andere betrokkenen bij de erfgoedlijn. Per erfgoedlijn heeft de provincie een overzicht met suggesties aangeleverd voor te interviewen personen. Voor de interviews is een checklist opgesteld die is afgestemd met de contactpersoon van de provincie. In de interviews zijn we ingegaan op:
 - het uitvoeringsproces en de wijze waarop en mate waarin is bijgedragen aan de operationele doelstellingen;
 - het functioneren van de erfgoedtafel en de waardering daarvan, onder meer uitgedrukt in een rapportcijfer van deelnemende partijen;
 - de stappen in het kader van de kwaliteitsslag op basis van de aanbevelingen van de PARK en de waardering en opbrengst daarvan;
 - de verbetermogelijkheden.
- Per erfgoedtafel hebben we één of twee groepsinterviews via MS Teams gehouden ter toetsing en verdieping van de bevindingen uit de interviews. De groepsinterviews hebben plaatsgevonden aan de hand van stellingen. De projectleiders van de erfgoedtafels hebben geïnventariseerd welke deelnemers een bijdrage aan een groepsinterview wilden leveren. Het maximumaantal deelnemers per sessie bedroeg 5 en bij meer belangstelling (maximaal 8 deelnemers per erfgoedlijn) hebben we twee groepsinterviews gehouden.

In totaal hebben we met 62 betrokkenen van de erfgoedtafels gesproken.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 geven we een overkoepelend beeld van de ontwikkeling (in de periode vanaf 2017) en de stand van zaken van het Programma Erfgoedlijnen. Dat doen we aan de hand van de volgende onderwerpen:

- omvang projectsubsidies;
- stand van zaken van de projecten;
- bijdrage aan de operationele doelen;
- functioneren van de erfgoedtafel;
- kwaliteitsslag.

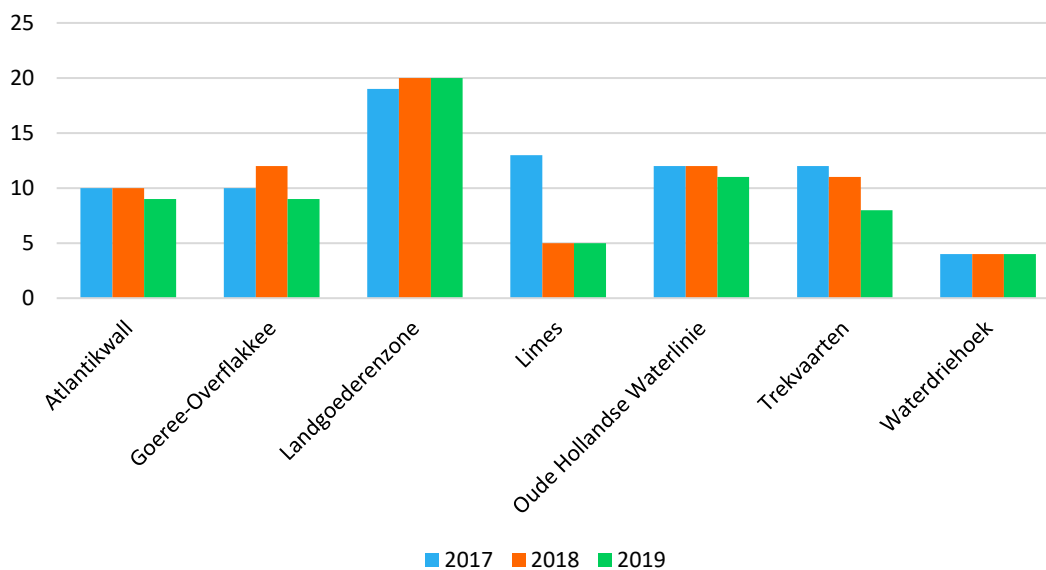
In de bijlagen 1 tot en met 7 beschrijven we de resultaten per erfgoedlijn. Deze bijlagen vormen de feitelijke onderbouwing voor de samenvattende beschrijvingen in hoofdstuk 2. Bijlagen 8 en 9 bevatten de checklists die voor de interviews zijn gebruikt en bijlage 10 de stellingen die zijn gebruikt in de groepsinterviews. Geheel in het begin van dit rapport zijn de conclusies en aanbevelingen te vinden.

2 Programma Erfgoedlijnen

2.1 Omvang projectsubsidies

In de periode 2017-2019 zijn er in totaal 220 projectsubsidies toegekend. In 2017, 2018 en 2019 waren dit er respectievelijk 80, 74 en 66. Figuur 1 toont het aantal subsidies per erfgoedlijn per jaar.

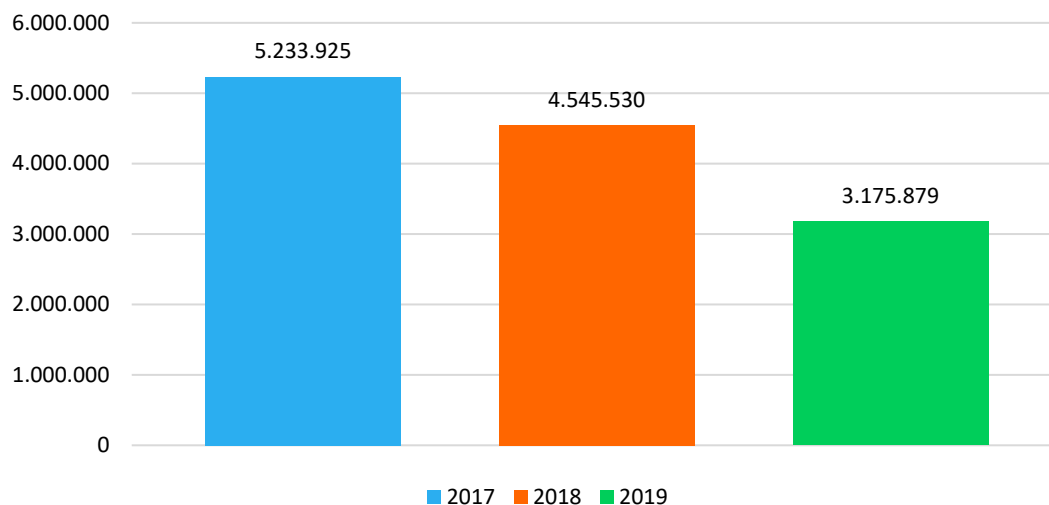
Figuur 1 Aantal toegekende projectsubsidies per erfgoedlijn, 2017-2019, absoluut

bron: provincie Zuid-Holland

De beschikbare subsidie voor de erfgoedlijnen bedraagt jaarlijks structureel circa 3,5 miljoen. In totaal bedroeg de subsidie voor de erfgoedlijnen in de periode 2017-2019 bijna 13 miljoen euro (figuur 2). In 2017 en 2018 is het subsidieplafond incidenteel verhoogd, onder meer door toevoeging van middelen voor de restauratie van Fort Wierickerschans in 2017.

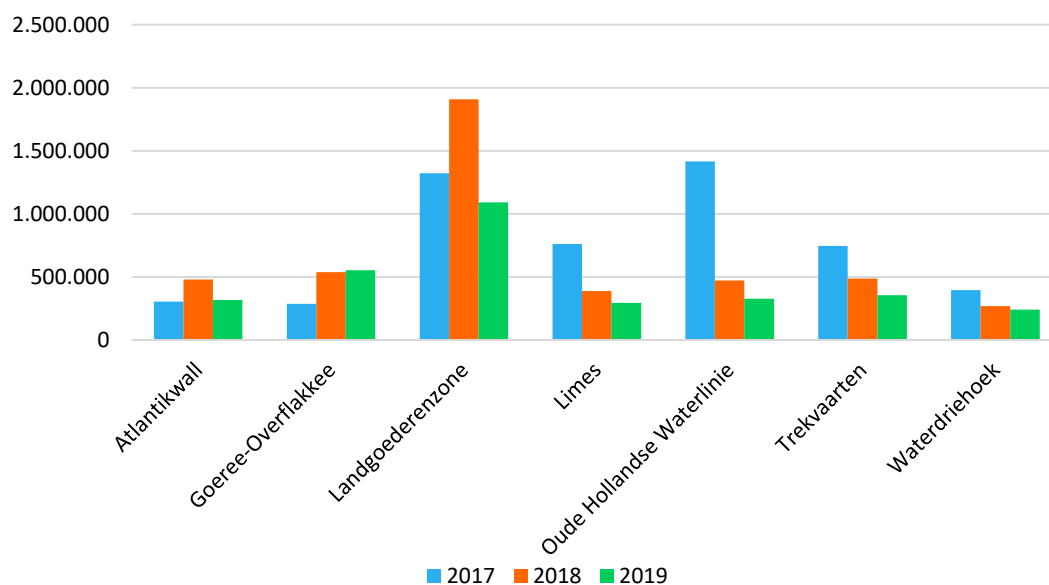
Figuur 2 Omvang verleende projectsubsidies, 2017-2019, in euro's

bron: provincie Zuid-Holland

Figuur 3 laat zien de verleende subsidiebedragen per erfgoedlijn. In figuur 3 is zichtbaar dat deze dalende trend zich niet bij alle erfgoedlijnen voordoet.

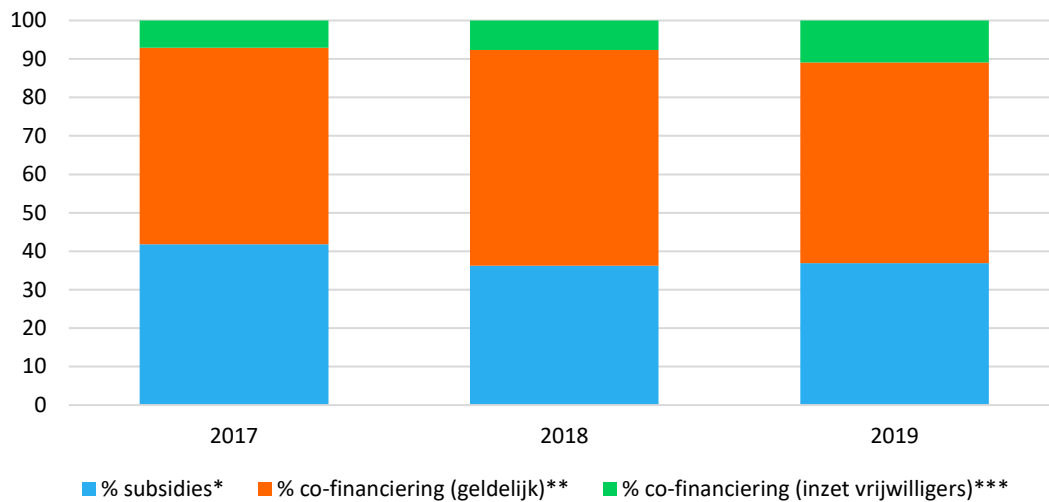
Figuur 3 Omvang verleende projectsubsidies per erfgoedlijn, 2017-2019, in euro's

bron: provincie Zuid-Holland

Naast provinciale subsidie worden de kosten van de projecten voor de erfgoedlijnen ook gedekt uit cofinanciering. Dit kan een 'geldelijk' bedrag zijn (bijvoorbeeld een bijdrage van een gemeente), maar ook uit inzet van vrijwilligers waarvan de uren, conform Europese regelgeving, kunnen worden gekapitaliseerd. Figuur 4 toont de verhouding tussen subsidies, geldelijke cofinanciering en inzet van vrijwilligersuren voor alle erfgoedlijnen in totaal.

Figuur 4 Verhouding tussen projectsubsidies, geldelijke cofinancieringen en inzet van vrijwilligers, 2017-2019, percentage

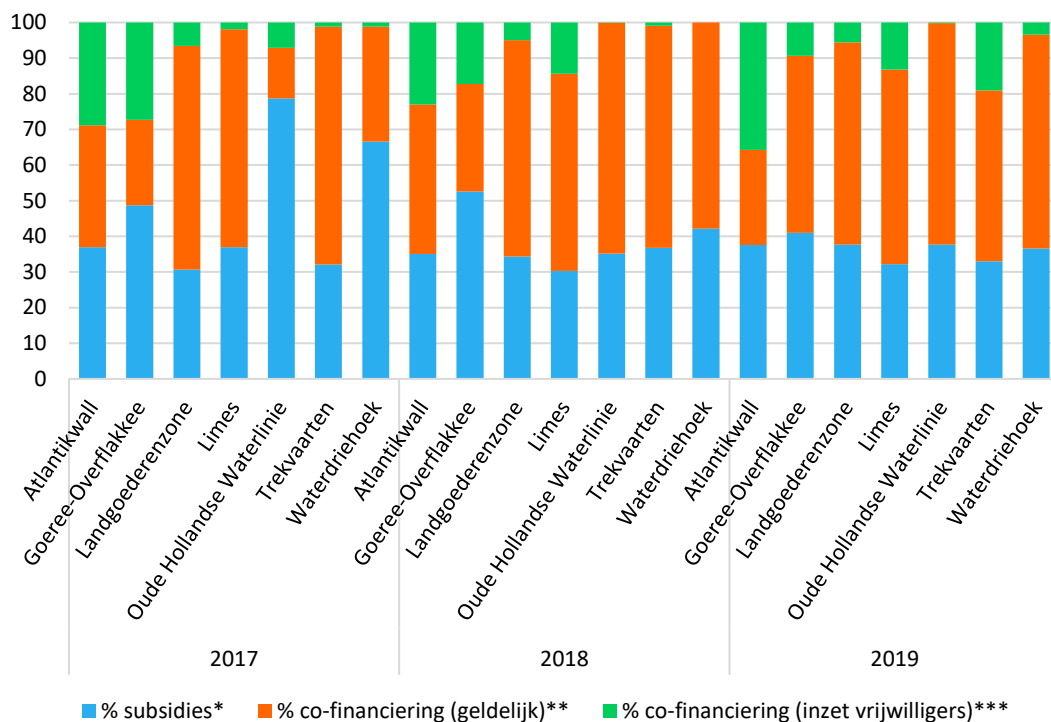

bron: provincie Zuid-Holland

- * betreft verleende subsidie
- ** betreft gerealiseerde geldelijke cofinanciering
- *** betreft afgesproken inzet van vrijwilligers

Op enkele uitzonderingen na, geldt voor alle erfgoedlijnen dat de kosten in de periode 2017-2019 voor meer dan 50% worden gedekt uit cofinanciering en ureninzet van vrijwilligers. Figuur 5 laat zien dat er wel per erfgoedlijn verschillen zijn. Opvallend is het grote aandeel inzet van vrijwilligers bij de Atlantikwall in vergelijking met de andere erfgoedlijnen.

Figuur 5 Verhouding tussen projectsubsidies, geldelijke cofinancieringen en inzet van vrijwilligers, per erfgoedlijn, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

- * betreft verleende subsidies
- ** betreft gerealiseerde geldelijke cofinanciering
- *** betreft afgesproken inzet van vrijwilligers

¹De verhouding tussen subsidie en cofinanciering bij de Oude Hollandse Waterlinie laat in 2017 een vertekend beeld zien, vanwege een grote restauratiesubsidie die in 2017 is verstrekt.

2.2 Stand van zaken van de projecten

De provincie Zuid-Holland zet zich conform het Hoofdlijnenakkoord 2015-2019 in voor het behoud, het beleefbaar en toegankelijk maken en het benutten van erfgoed, opdat dit bijdraagt aan een aantrekkelijke leefomgeving en een aantrekkelijk vestigingsklimaat. Het Maatregelenpakket erfgoedlijnen is een door de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland vastgesteld pakket aan projecten, die de beleefbaarheid van de zeven erfgoedlijnen uit de Omgevingsvisie Zuid-Holland bevorderen. Elk jaar wordt er een maatregelenpakket opgesteld. Elke erfgoedtafel bepaalt wat het streefbeeld is voor hun erfgoedlijn. De erfgoedtafels zijn in 2016 gestart met de aanscherping van hun streefbeeld en de vertaling ervan in een afwegingskader voor de voorgedragen projecten. Dit moet ertoe leiden dat alleen kwalitatief goede projecten, die bijdragen aan het streefbeeld, een plek krijgen in het maatregelenpakket.

Tabel 1 toont per erfgoedlijn de stand van zaken (peildatum 1 augustus 2020) van de projecten die in de periode 2017-2019 zijn opgenomen in de maatregelenpakketten.

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten per erfgoedlijn voor de periode 2017-2019, absoluut, peildatum 1 augustus 2020

	AW	GO	LZ	LI	OH	TV	WD	totaal	%*
afgerond	24	19	41	19	21	22	7	153	70
in uitvoering	5	12	18	2	14	9	5	65	30
uitgesteld*	0	0	0	2	0	0	0	2	1
totaal	29	31	59	23	35	31	12	220	101**

bron: provincie Zuid-Holland

AW = Atlantikwall, GO = Goeree-Overflakkee, LZ = Landgoederenzone, Li = Limes, OHW = Oude Hollandse Waterlinie, TV = Trekvaarten en WDH = Waterdriehoek

*projecten waarvan de startdatum tot nader order is uitgesteld

** Door afronding van de percentages telt het totaal niet op tot 100%.

Tabel 2 geeft de stand van zaken weer per subsidiejaar. Van de in totaal 220 projecten die vanaf 2017 zijn gestart, zijn op 1 augustus 2020 154 projecten afgerond. Dat is 70% van de gestarte projecten. Kijken we alleen naar de projecten van 2019, dan is 42% afgerond.

Tabel 2 Overzicht stand van zaken projecten per jaar voor de periode 2017-2019, absoluut, peildatum 1 augustus 2020

	afgerond		in uitvoering		uitgesteld	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
2017	67	84	12	15	1	1
2018	58	78	16	22	0	0
2019	28	42	37	56	1	2
totaal*	153	70	65	30	2	1

bron: provincie Zuid-Holland

* Door afronding telt het totaal van de percentages horizontaal niet op tot 100%.

Van de afgeronde projecten zijn de prestaties over het algemeen conform de maatregelenpakketten gerealiseerd. In de enkele gevallen waarbij dat niet het geval is geweest, hebben betrokkenen samen met het netwerk aan de erfgoedtafel en de provincie ervoor gezorgd dat projecten in bijgestelde vorm zijn uitgevoerd.

De volgende (vooral onvoorziene) factoren hebben een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en soms het behalen van beoogde resultaten.

- **Vergunningsverlening** Het proces van de aanvraag van een vergunning is soms te ingewikkeld gebleken voor vrijwilligers. Er ontbreekt vaak de juiste kennis van de wet- en regelgeving. Ook kwam het bij een project voor dat er onvoorziene archeologisch onderzoek nodig was om een vergunning te verkrijgen. Sommige projecten hebben relatief veel vergunningen nodig en dat zorgt voor vertragingen. Tot slot zijn er vergunningen die sowieso een lange toekenningsduur hebben, zoals onherroepelijke omgevingsvergunningen.
- **Invloed van betrokken partijen** Uitval van vrijwilligers door vakantie, verloop van vrijwilligers door het vinden van een baan, niet nakomen van toezeggingen door derden, veel overlegmomenten met derden zijn factoren die vertraging opleveren.

- **Regelen van cofinanciering** Het regelen van cofinanciering kost vaak veel tijd en inspanning.
- **Burgerparticipatie** Zeker in leefomgevingen zijn er soms bezwaren van en problemen met omwonenden en/of particuliere eigenaren. Enthousiasmeren en overtuigen kost in die situaties veel tijd.
- **Overige factoren** De looptijd van de subsidieaanvraag tot formele toekenning, natuur en ecologische factoren, beperkingen van fysieke objecten, technische obstakels, langere levertijden van materialen, personeelwisselingen, aanbestedingen die langer duren dan voorzien en voorbereidend onderzoek zijn factoren die tot vertragingen leiden.

Er zijn verschillende stappen gezet om deze remmende factoren aan te pakken. Daar wordt in de paragrafen 2.4 en 2.5 nader op ingegaan.

2.3 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

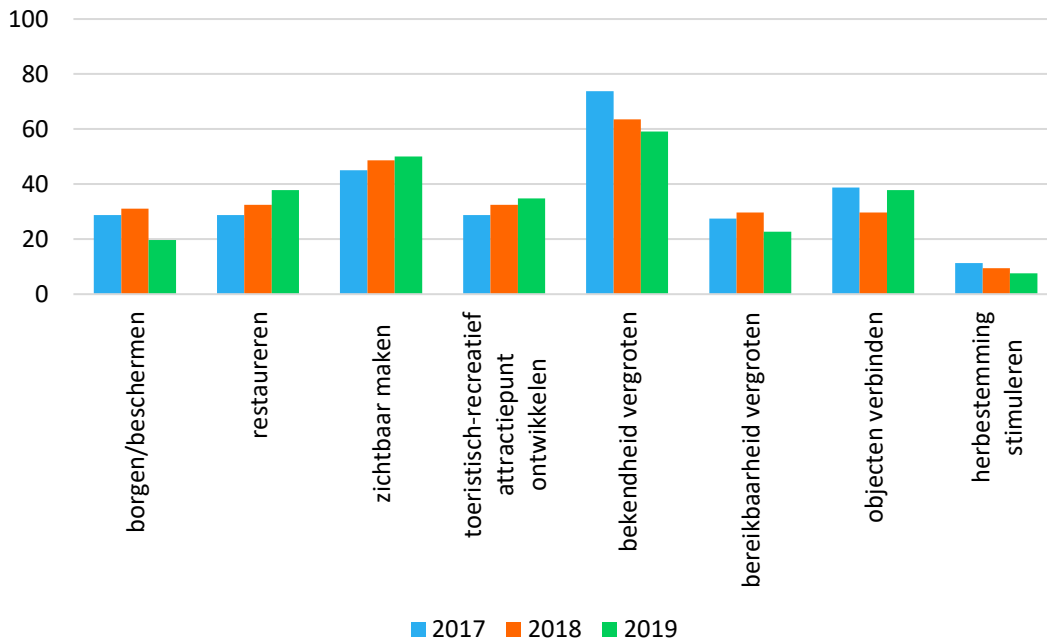
De projecten binnen de verschillende erfgoedlijnen beogen bij te dragen aan de volgende acht operationele doelstellingen die de provincie bij de start van de erfgoedlijnen heeft geformuleerd:

1. beschermen van een strategische selectie van objecten als monument en/of borging in het ruimtelijke ordeningsinstrumentarium van de provincie. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het aanbrengen van inbraakwerende deuren bij Widerstandsnest Wn 67 in het kader van de erfgoedlijn Atlantikwall;
2. restaureren van een strategische selectie van monumenten. Dit betreft bijvoorbeeld het herstel van de oranjerie van Buitenplaats Berbice in het kader van de erfgoedlijn Landgoederenzone;
3. zichtbaar maken van een strategische selectie van plekken door middel van reconstructie of ontwikkeling. Een voorbeeld hiervan is het project De Romantische Limes, waarin een fysieke visualisatie wordt gemaakt van Forum Hadriani in Voorburg;
4. ontwikkelen van minimaal één toeristisch-recreatief attractiepunt. Een project dat zich hierop richt is 'Gouda Waterliniestad', waarin Gouda als stad aan de waterlinie beter op de kaart wordt gezet;
5. vergroten van de bekendheid met de erfgoedlijn en de objecten binnen de erfgoedlijn onder inwoners en bezoekers van Zuid-Holland, bijvoorbeeld de ontwikkeling van Atlas (Canon) van de Trekvaarten door Erfgoedhuis Zuid-Holland;
6. vergroten van de bereikbaarheid van de monumenten, bezienswaardigheden en toeristische plekken, bijvoorbeeld de projecten Kwaliteitsimpuls havenkanalen op Goeree-Overflakkee;
7. fysiek verbinden van de monumenten, bezienswaardigheden en toeristische plekken, onder meer door de ontwikkeling van diverse fiets-, wandel- en vaarroutes;
8. stimuleren van de herbestemming van een selectie van objecten. Dit betreft bijvoorbeeld het project Overbruggen in het kader van de Waterdriehoek, waarbij een brugwachtershuisje is ingericht voor dubbelgebruik.

Figuur 6 heeft betrekking op de 220 projecten die in de periode 2017-2019 zijn gestart. Voor elk van deze projecten is geïnventariseerd aan welke operationele doelstelling(en) het project bijdraagt. Daarvoor hebben we per erfgoedlijn een overzicht gemaakt dat waar

nodig door de projectleiders is aangevuld. Het aantal projecten dat in een bepaald jaar bijdraagt aan een doelstelling hebben we gedeeld door het totaal aantal projecten dat in dat jaar van start is gegaan. De percentages die deze berekeningen opleveren, worden weergegeven in figuur 6. Doordat de projecten vaak aan meer doelstellingen tegelijkertijd bijdragen, telt het totaal van de percentages op tot meer dan 100.

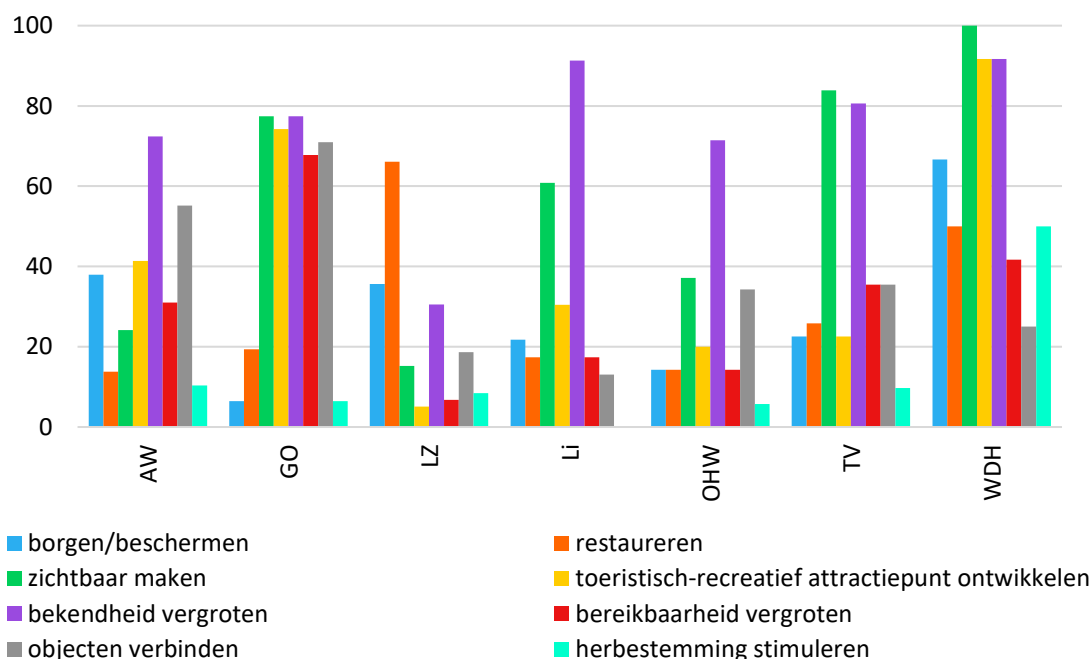
Figuur 6 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

Figuur 6 toont dat in de periode 2017-2019 het meest is bijgedragen aan het vergroten van de bekendheid met (de objecten binnen) de erfgoedlijn, gevolgd door het zichtbaar maken van een selectie van objecten binnen de erfgoedlijnen. Hoewel dit de operationele doelstellingen zijn die bij het merendeel van de erfgoedlijnen worden genoemd, zijn er ook accentverschillen tussen de erfgoedlijnen. Zo zetten de erfgoedlijnen Goeree-Overflakkee en Waterdriehoek verhoudingsgewijs sterk in op het ontwikkelen van toeristisch-recreatieve attractiepunten en is er bij de Landgoederenzone relatief veel aandacht voor restauratie (figuur 7).

Figuur 7 Het deel van het totaal aantal projecten per erfgoedlijn* dat bijdraagt aan de betreffende operationele doelstelling, gehele periode 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

*AW = Atlantikwall, GO = Goeree-Overflakkee, LZ = Landgoederenzone, Li = Limes, OHW = Oude Hollandse Waterlinie, TV = Trekvaarten en WDH = Waterdriehoek

2.4 Functioneren van de erfgoedtafel

2.4.1 Waardering en netwerkvorming

Respondenten waarderen het functioneren van de erfgoedtafels gemiddeld met het rapportcijfer 8-. Alle tafels hebben minimaal een ruime voldoende gekregen. Het gemiddelde rapportcijfer ligt ongeveer op het niveau van de tweede voortgangsmeting in 2017. Daarbij wordt aangetekend dat de sterke indruk bestaat dat de deelnemers hogere ambities en verwachtingen hebben dan een paar jaar geleden, ook ten aanzien van hun eigen functioneren. Daardoor zijn respondenten waarschijnlijk iets kritischer geworden in hun beoordeling. Aan de beoordelingen dient dan ook geen 'absolute waarde' worden toegekend. Het geeft wel een indicatie dat de erfgoedtafels over het algemeen goed functioneren. Tabel 3 geeft de gemiddelde rapportcijfers weer per erfgoedlijn.

Tabel 3 Gemiddelde rapportcijfer van respondenten voor het functioneren van de erfgoedtafels

erfgoedlijn	rapportcijfer
Atlantikwall	7
Goeree-Overflakkee	8
Landgoederenzone	8
Limes	7-
Oude Hollandse Waterlinie	7,5
Trekvaarten	8
Waterdriehoek	8+
Gemiddelde van alle erfgoedlijnen	8-

De erfgoedtafels worden gevormd door een grote groep enthousiaste deelnemers, die elkaar, met een goede onderlinge interactie, weten te inspireren. Op basis van de interviews kan over het functioneren van de erfgoedtafels het volgende worden opgemerkt.

- Er is een betere balans ontstaan tussen de collectieve belangen van de erfgoedlijnen en de individuele belangen van de initiatiefnemers van projecten. Hierdoor wordt beter bijgedragen aan de ambities van elk van de erfgoedlijnen. Bij sommige erfgoedlijnen (bijvoorbeeld bij de Atlantikwall) is het extra belangrijk scherp te blijven op het collectieve belang en ervoor te waken dat individuele belangen en eigen stokpaardjes niet de overhand hebben.
- De bijeenkomsten van de erfgoedtafels worden vaak als tijdrovend ervaren, vooral de bijeenkomsten die gericht zijn op het pitchen van projecten. Het is belangrijk om steeds te zorgen voor een efficiënte vergaderstructuur, waarbij alle agendapunten voldoende aan bod komen. Dit vraagt soms om een andere voorbereiding van vergaderingen, bijvoorbeeld door deelnemers vooraf meer schriftelijke informatie toe te sturen, zodat tijdens de vergaderingen de hoofdlijnen beter kunnen worden bewaakt.
- Er is de afgelopen periode aandacht besteed aan deskundigheidsbevordering, onder meer door middel van themabijeenkomsten en initiatieven van Erfgoedhuis Zuid-Holland en Stichting Liniebreed Ondernemen. Er is bij deelnemers behoefte aan meer thematische bijeenkomsten, bijvoorbeeld over duurzaamheid of specifiek over de aanbevelingen van de PARK.
- Ondanks de coronacrisis is het de erfgoedtafels gelukt om effectief te vergaderen door middel van online vergadersessies. Wel is vaak opgemerkt dat het online vergaderen ten koste gaat van de informele contacten en het netwerken.

Vanuit de erfgoedtafels is meer samenwerking en netwerkvorming ontstaan, zowel tussen deelnemers als met andere partijen. Respondenten brengen ten aanzien daarvan het volgende naar voren.

- Binnen de erfgoedlijnen kent netwerkvorming vooral een praktische insteek op het niveau van projecten. Samenwerking tussen projecten die elkaar aanvullen of overlappen wordt door projectleiders gestimuleerd, waarbij de erfgoedlijn soms werkt als het noodzakelijke smeermiddel om partijen tot elkaar te brengen. Ook is er binnen de erfgoedlijnen aandacht voor verbindende projecten, bijvoorbeeld routes.

- Ook de samenwerking tussen de erfgoedlijnen heeft vooral een pragmatisch karakter. De doelstellingen van de verschillende erfgoedlijnen zijn zeer divers, waardoor onderlinge samenwerking op strategisch niveau niet voor alle erfgoedlijnen logisch is. Daar waar samenwerking op strategisch niveau wel meerwaarde heeft, worden doelstellingen gekoppeld, bijvoorbeeld in het geval van de ontwikkeling van een gezamenlijke marketingstrategie Hollands Welvaren voor de erfgoedlijnen Landgoederenzone en Trekvaarten.
- Uitwisseling tussen de erfgoedlijnen vindt plaats op het niveau van frequent overleg tussen de provinciale projectleiders en via de jaarlijkse intervisie van de gedeputeerde met de voorzitters van de erfgoedtafels. Daarnaast is er sprake van uitwisseling via deelnemers die lid zijn van meerdere erfgoedtafels. Verder mag de Erfgoeddag niet onvermeld blijven. Op deze jaarlijks door Erfgoedhuis Zuid-Holland georganiseerde dag is ruim gelegenheid voor netwerken en uitwisseling van kennis.
- Vooral op het gebied van communicatie en marketing heeft samenwerking binnen en tussen de erfgoedlijnen meerwaarde. Deze samenwerking zorgt voor efficiency en meer uniformiteit, wat bijdraagt aan de herkenbaarheid van de erfgoedlijnen. Een voorbeeld hiervan betreft het samenbrengen van de websites van de verschillende erfgoedlijnen onder één portal door Erfgoedhuis Zuid-Holland. De aandacht voor communicatie en marketing is de afgelopen periode binnen de erfgoedtafels sterk toegenomen.
- Er is meer samenwerking ontstaan met natuur- en landschapsorganisaties. Via integrale projecten worden de belangen van beide organisaties gediend. Een aandachtspunt daarbij is dat er sprake moet zijn van gezamenlijke communicatie 'naar buiten' toe. Integrale projecten staan onder druk vanwege de stopzetting van de provinciale financiering van de landschapstafels, waardoor er budget wegvalt.
- Hoewel de eigen doelstellingen van de erfgoedtafels voorop staan, is het ook van belang om oog te houden met de verbinding met andere provincies. Een erfgoedlijn houdt immers niet op bij de provinciegrens en veel erfgoed is van nationaal belang. Bij de Limes is samenwerking ontstaan met andere provincies in het kader van voordracht voor UNESCO Werelderfgoed.

2.4.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

De samenstelling van de erfgoedtafels is in de afgelopen periode verbeterd. Soms conflicteert een groot aantal deelnemers aan de erfgoedtafel met efficiënt vergaderen. Tegelijkertijd ervaren respondenten het open karakter van de erfgoedtafels als positief.

De deelnemers zijn zich meer bewust geworden van hun bijdrage aan het grotere geheel. Niettemin is het van belang om waakzaam te zijn op een goede balans tussen 'halen' en 'brengen' aan de erfgoedtafels. Verder valt uit de interviews het volgende af te leiden.

- Betrokkenheid van gemeenten wordt door deelnemers van belang geacht, vooral ook bestuurlijke betrokkenheid. Niet altijd participeren relevante gemeenten aan de erfgoedtafel. Dit is bijvoorbeeld bij de Trekvaarten genoemd. Om de betrokkenheid van gemeenten te vergroten, kan een ronde langs wethouders gemaakt worden, zoals de voorzitter van de erfgoedtafel Limes heeft gedaan.
- De waterschappen ontbreken bij een aantal erfgoedtafels. Zij zijn mede van belang vanwege benodigde vergunningen.

- Het is belangrijk dat partijen die aan tafel zitten, vanuit hun eigen organisatie (bijvoorbeeld de gemeente) mandaat hebben om bepaalde toezeggingen te doen. Als dat niet het geval is kunnen vertragingen optreden en aan de erfgoedtafel gemaakte afspraken in de knel komen.

2.4.3 Samenwerking met de provincie

Er is veel waardering voor de rol en de betrokkenheid van de projectleiders van de verschillende erfgoedtafels. Er zijn goede persoonlijke contacten en de deelnemers aan de erfgoedtafel voelen zich goed door de projectleider ondersteund.

Er is unaniem veel lof voor de provincie als het gaat om het (financieel en in tijd) faciliteren van de erfgoedlijnen. Zonder de subsidiemogelijkheden zouden de erfgoedlijnen niet bestaan, meent een groot aantal respondenten. Wel is bij een groot aantal erfgoedlijnen het belang van borging van de erfgoedlijnen voor de toekomst aan de orde gekomen. Duurzaam investeren in de erfgoedlijnen wordt door de erfgoedtafels van belang gevonden. Er is weinig vertrouwen in financiering van erfgoed door marktpartijen, omdat een verdienmodel vaak ontbreekt. Er zijn zorgen dat de financiering onder druk komt te staan, vanwege de gevolgen van de coronacrisis. Dat geldt niet alleen voor de financiering door overheden, maar ook door marktpartijen.

Er is een Q&A ontwikkeld om organisaties te ondersteunen bij het indienen van een subsidieaanvraag (bijvoorbeeld ten aanzien van benodigde stukken die bij de aanvraag moeten worden verzonden). In een aantal interviews is naar voren gekomen dat de getrapte werkwijze (pitchen voorstellen, opname voorstellen maatregelenpakket, indienen subsidieaanvraag) als een langdurig en lastig proces wordt ervaren.

Mede dankzij de inzet van kwaliteitsteams is er een betere voorbereiding van projectvoorstellen. Hoewel de aanstelling van kwaliteitsteams als positief worden ervaren, is het belangrijk om een onafhankelijke beoordeling van voorstellen te waarborgen, bijvoorbeeld door regelmatig te evalueren of het kwaliteitsteam nog de juiste samenstelling heeft.

Doordat er betere projectvoorstellen zijn, wordt er volgens respondenten een realistischer inschatting gemaakt van benodigde financiën en tijd. Indien alsnog blijkt dat de planning niet wordt gehaald en uitstel nodig is, denkt de provincie goed mee over welke ruimte daarin mogelijk is. Aandachtspunt is het feit dat de uitvoering van projecten vaak mede-afhankelijk is van externe partijen, waarbij niet altijd invloed kan worden uitgeoefend op het behalen van de deadline. Enerzijds vraagt dit om meer voorlichting aan externe partijen wat het niet halen van deadlines voor subsidieaanvragers betekent. Anderzijds vraagt dit om coulance van de provincie bij de beoordeling van de aanvraag tot uitstel. In het verlengde hiervan is er behoefte aan de mogelijkheid om subsidie aan te vragen voor projecten met een langere doorlooptijd of de mogelijkheid om een project in meerdere fasen op te knippen. Daarbij moet zekerheid worden geboden dat er in het volgende jaar subsidie beschikbaar is voor het vervolg van het project.

Respondenten zijn tevreden over de afstemming tussen het erfgoedbeleid en andere beleidsterreinen binnen de provincie. Blijvende aandacht is nodig voor het integraal inbedden van de erfgoedlijnen/het erfgoedbeleid in ander provinciaal beleid (zodat er bijvoorbeeld bij infrastructurele projecten meer rekening wordt gehouden met de consequenties voor erfgoed). Dit gebeurt bijvoorbeeld al bij de ontwikkeling van de omgevingsvisie.

2.4.4 Balans top down & bottom-up werken

Doorgaans ervaren de deelnemers van erfgoedtafels een goede balans tussen top down & bottom-up werken. Er is meer oog ontstaan voor de ontwikkeling van robuuste projecten die bijdragen aan de erfgoedlijn als geheel. Er vindt dankzij het afwegingskader ook betere inhoudelijke toetsing van de projecten vooraf plaats, maar ook wordt goed gekeken of planning en financiering realistisch zijn. Er is verder meer aandacht voor de balans tussen kosten en opbrengsten van projecten. Ook wordt meer gekeken naar het belang van het publiek (inwoners en recreanten/toeristen), maar versterking daarvan bij een aantal erfgoedlijnen is gewenst (bijvoorbeeld bij de Oude Hollandse Waterlinie).

Een sterkere sturende rol van de provincie is mogelijk voor kwesties die niet als vanzelf voldoende door de deelnemers aan de erfgoedtafels zelf worden opgepakt. Dit zijn enkele voorbeelden.

- Er kan nog meer oog zijn voor de continuïteit van projecten en daarmee voor een duurzame bijdrage van projecten aan de ambities van de erfgoedtafel.
- De relatie tussen erfgoed en het ruimtelijke beleid bij gemeenten kan verder worden gestimuleerd; de afgelopen jaren zijn al stappen gezet.
- Naast de focus op de fysieke objecten van de erfgoedlijn, is het van belang om te stimuleren dat het immateriële verhaal van de erfgoedlijnen op een aansprekende wijze beleefbaar wordt gemaakt
- Blijvend is het van belang activiteiten binnen de erfgoedlijnen frequent te evalueren, zoals aan de erfgoedtafels minimaal jaarlijks gebeurt. Bepaal wat is er gerealiseerd en wat er nog nodig is om de ambities van de erfgoedtafel te realiseren, mede op basis van de eerdere ontwikkelde visie- en ambitiekaarten. Mogelijk is het ook nodig om te kijken of deze kaarten nog voldoende actueel zijn. Naast een evaluatie achteraf is het ook van belang om tijdens de uitvoering van projecten te monitoren of ze nog voldoende bijdragen aan de ambities van de erfgoedtafel, bijvoorbeeld door de kwaliteitscommissie van de erfgoedtafel.

2.5 Kwaliteitsslag

2.5.1 Stappen die zijn gezet

Alle erfgoedtafels hebben in de periode 2017-2019 duidelijke stappen gezet in het kader van de kwaliteitsslag. Er is sprake van een hogere kwaliteit van de projecten. De respondenten geven aan dat deze kwaliteitsslag niet alleen het gevolg is van het advies van de PARK, maar ook een proces van de erfgoedtafel zelf is. De aanbevelingen van de PARK zijn aan de erfgoedtafels besproken, maar elke erfgoedtafel heeft deze op een eigen wijze opgepakt en uitgewerkt. Mogelijk hierdoor herkenden niet alle respondenten de terminologie van PARK als zodanig. De volgende stappen zijn door de erfgoedtafels gezet naar aanleiding van de vier aanbevelingen van de PARK in 2017.

Context

De erfgoedtafels hebben het koppelen van bredere maatschappelijk opgaven opgenomen in het afwegingskader. Een deel van de erfgoedtafels heeft expliciet aandacht geschonken aan de aanbevelingen van de PARK door themabijeenkomsten of werksessies te organiseren met deelnemers.

Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafels bijdragen aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- **Behoud van objecten** De erfgoedtafels hebben de afgelopen periode veel aandacht besteedt aan de fysieke objecten. Er is gerestaureerd en veel objecten hebben ook een cultuur-historisch passende herbestemming gekregen.
- **Verduurzaming van het landschap** Veel erfgoedlijnen hebben objecten die onderdeel uitmaken van het landschap en landschapsaspecten worden steeds meer meegenomen in de projectplannen. Deze projecten worden uitgevoerd met aandacht voor verduurzaming van de natuurlijke omgeving.
- **Duurzaamheid van materialen** De erfgoedtafels hebben projecten die gebruik maken van duurzame materialen, bijvoorbeeld bij informatiedragers. Ook wordt materiaal hergebruikt en water opgevangen.
- **Klimaatadaptatie** Er is een toenemende aandacht voor klimaatadaptatie bijvoorbeeld door bij te dragen aan dijkversterkings- en verzwaringsprojecten van de waterschappen of door waterberging te combineren met inundatie gebied. Ook zijn er overleggen geweest voor de aanpak van verdroging van de buitengebieden en nemen sommige erfgoedlijnen deel aan landelijke projecten klimaatadaptatie van Erfgoed Deal.
- **Verbinding met landschappelijke samenwerkingsverbanden en organisaties** Er zijn samenwerkingsverbanden en gezamenlijke projecten met landschapstafels. Terrein-beheerende organisaties zoals de waterschappen, Zuid-Hollands Landschap, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten maken steeds meer deel uit van de projecten.
- **Integraliteit** Er is een groter besef van het belang van integraliteit ontstaan.
- **Recreatie (rondom de stad)** De erfgoedtafels hebben een breed aanbod op het gebied van recreatie. Zo zijn er veel wandel- en fietsroutes. Ook worden er aanlegsteigers en horecapunten aangelegd. Veel erfgoedtafels bieden recreatie aan rondom de stad, vooral in het buitengebied en dat zorgt voor natuurbeleving en ontspanning voor stedelingen. Bij recreatie wordt er gezorgd dat het verhaal van de erfgoedlijnen op de voorgrond staat.
- **Publieksbereik** Het publieksbereik is gegroeid, nationaal maar ook internationaal.
- **Omwonenden** De behoeften van inwoners krijgen meer de aandacht. Daarnaast worden omwonenden ook vaker betrokken in de projectplannen. Een voorbeeld daarvan is het bewonersinitiatief Ockenburgh, waarbij bewoners en particuliere ondernemers samenwerken om landgoed Ockenburgh nieuw leven in te blazen.
- **Educatie** Op het gebied van educatie zijn er lespakketten voor scholen en musea uitgebreid met een educatieruimte. Een voorbeeld daarvan is een project van de Stichting Werelderfgoed Kinderdijk, waarbij een educatieschuur en erf zo ingericht zijn dat bezoekers uitleg kunnen krijgen over molentechniek en de contramolens in het bijzonder.
- **Sociaal-maatschappelijk** Veel erfgoedtafels vertalen het erfgoed ook naar het huidige tijdperk. Een project van het Erfgoedhuis voor de erfgoedlijn Atlantikwall is een voorbeeld daarvan. In het project worden vraagstukken over uitsluiting op scholen besproken. Verder wordt er samengewerkt met zorginstellingen.

Door projecten aan bredere maatschappelijke opgaven te koppelen worden de resultaten van de projecten beter verankerd. In een dergelijke integrale benadering schuilt ook het

gevaar van vertragingen in het uitvoeringsproces en het ondersneeuwen van het cultuur-historisch aspect van de erfgoedlijnen.

Borging

Projectaanvragen worden strenger geselecteerd op basis van de meerwaarde voor het geheel en er wordt een betere inschatting gemaakt van de haalbaarheid. Ook worden externe deskundigen betrokken bij de beoordeling van de aanvragen, maar ook als gastspreker om met de erfgoedtafel vakkennis te delen. Deelnemers rapporteren steeds vaker aan de voorzitter en de projectleider over de stand van zaken van hun projecten. Daarnaast wordt er zoveel mogelijk voor gezorgd dat de projecten ook blijvend zijn na afloop van de subsidie. De erfgoedtafels hebben, zoals gezegd, kwaliteitsteams aangesteld, bestaande uit externe deskundigen en/of deelnemers. Deze teams hebben als taak om de kwaliteit van projecten te waarborgen. Dit doen ze onder andere door te kijken naar de onderlinge samenhang van projecten, het bieden van ondersteuning bij de uitvoering en het beoordelen of de projecten een bijdrage leveren aan de doelstellingen en aan de aanbevelingen van de PARK. Er zijn gezamenlijke beeldmerken en websites ontwikkeld ten behoeve van de profilering van de erfgoedlijnen. De professionaliteit van de erfgoedtafels is toegenomen.

Boegbeelden

Sommige erfgoedtafels hebben al jaren een boegbeeld (bijvoorbeeld de Kinderdijk), anderen hebben in de afgelopen periode een boegbeeld aangewezen (bijvoorbeeld Fort Wierickerschans) of gaan dat op korte termijn doen en weer anderen hebben vooral iconen (bijvoorbeeld Romeinse schepen in Zwammerdam).

Kwaliteit als werkwoord

De erfgoedtafels hebben in de periode 2017-2019 de ambities geactualiseerd. Er zijn kwaliteitsteams opgericht en de erfgoedtafels evalueren regelmatig hun werkwijze en stellen deze bij.

2.5.2 Verbetermogelijkheden

De belangrijkste opbrengsten van de kwaliteitsslag zijn de scherpere toetsing en de hogere kwaliteit van de projecten. Andere belangrijke opbrengsten zijn: meer oog voor de erfgoedlijn als geheel bij deelnemers, toename van het publieksbereik, toegenomen aandacht voor verduurzaming, meer integrale projecten en een groter aanbod van educatiemateriaal. Om deze trend door te zetten, hebben respondenten de volgende verbetermogelijkheden genoemd.

- **Verbinding en samenwerking** De verbinding en samenwerking tussen deelnemers binnen de erfgoedlijnen zijn versterkt, maar er zijn nog verbetermogelijkheden, met name waar het gaat om een erfgoedlijn steeds als een geheel te zien en het vormen van structurele samenwerkingsverbanden.
- **Publieksbereik** Ondanks dat het publieksbereik is toegenomen, blijft het een aandachtspunt. Meer Nederlanders besteden hun vakantie in eigen land en hier kan op worden ingespeeld. Dit kan door bijvoorbeeld een meer gezamenlijk externe communicatiestrategie op te zetten en niet alleen per erfgoedlijn. Er kunnen samen met lokale ondernemers meer arrangementen worden aangeboden (fietsverhuur, horeca). Om de aandacht voor de beleefbaarheid van het erfgoed nog te vergroten is de suggestie is gedaan om bij de subsidieaanvraag te beschrijven wie de doelgroep is en hoe men die kan bereiken.

- *Continuering/exploitatie na afloop van de subsidie* Er zijn enkele projecten afgerond die geen blijvend effect hebben, bijvoorbeeld een boek dat niet meer wordt verkocht, apps die niet onderhouden worden of informatiedragers die zijn verweerd. Een suggestie is gedaan om de wijze van borging nadat subsidie is gestopt, mee te nemen in de toetsing van de projecten in de beginfase.
- *Evaluatie tussentijds en achteraf* Er zijn stappen gezet in het monitoren van de uitvoering van projecten, maar nog niet bij alle erfgoedtafels is dit het geval. Het is van belang om van tijd tot tijd de stand van zaken met deelnemers door te nemen, zodat de voortgang van projecten wordt gestimuleerd en deelnemers op de hoogte blijven van de projecten in uitvoering en eventueel kunnen meedenken bij tegenslagen.
- *Signaleringsfunctie en leren van het verleden* De erfgoedtafels kunnen hun signaleringsfunctie verbeteren door te analyseren welke ambities dankzij de projecten zijn gerealiseerd en welke ambities nog niet. Deze analyse maakt zichtbaar welke projecten niet 'als vanzelf' door de erfgoedtafels worden opgepakt. Dit biedt kansen voor nieuwe projecten waarmee de ambities nog beter kunnen worden gerealiseerd. Dit zorgt ook voor versterking van het besef bij de deelnemers dat ze onderdeel zijn van een geheel. Een bijvangst is dat deelnemers procesmatige kennis kunnen opdoen en rekening kunnen houden met obstakels uit het verleden.
- *Ambtelijke betrokkenheid* Om zaken buiten het bereik van de erfgoedtafel voor elkaar te krijgen kunnen overleggen worden georganiseerd tussen bijvoorbeeld een ambassadeur van de erfgoedlijn en gemeentelijke vertegenwoordigers. Een andere suggestie is dat gemeenten een erfgoedconsulent kunnen laten aanhaken bij beslissingen die van invloed kunnen zijn op de erfgoedlijn, bijvoorbeeld bij de plannen voor sloop. Meer betrokkenheid van de gemeenten is ook wenselijk om bijvoorbeeld vergunningsaanvragen sneller te regelen.
- *Kennisdeling* Het is nog niet binnen alle erfgoedlijnen vanzelfsprekend dat praktische kennis met elkaar wordt gedeeld. Deelnemers kunnen van elkaar leren door elkaar proactief te benaderen. Dat levert een goed beeld op van alle leuke initiatieven die er spelen binnen de erfgoedlijn. Dit kan er verder toe leiden dat er minder (vrijwel) identieke projectaanvragen komen en dat men niet steeds opnieuw het wiel hoeft uit te vinden.

Bijlage 1 Erfgoedlijn Atlantikwall

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Atlantikwall, 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	10	7	7	24
in uitvoering	0	3	2	5
totaal	10	10	9	29

bron: provincie Zuid-Holland

In de periode 2017-2019 zijn er binnen de erfgoedlijn Atlantikwall 83% (peildatum 1 augustus 2020) van de projecten afgerond. In de vorige voortgangsmeting waren er, in de periode 2014-2016, 70% van de projecten op peildatum afgerond (peildatum 1 juni 2017).

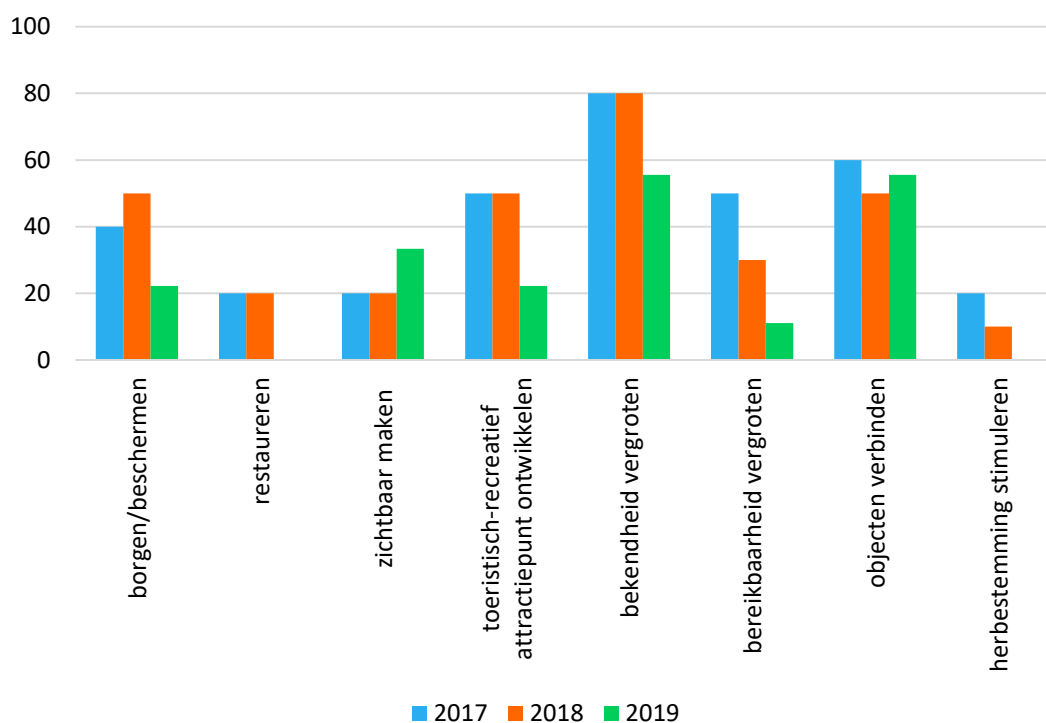
De resultaten van de projecten 2017-2019 zijn vrijwel altijd conform de afspraken in de maatregelenpakketten. Als een project hiervan afwijkt, dan moet daar via een meldingsformulier toestemming voor worden gevraagd. De uitvoering van sommige projecten heeft vertraging opgelopen. De volgende factoren hebben de afgelopen periode een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten.

- Het proces van vergunningsaanvraag is soms moeilijk voor vrijwilligers. Ze ontvangen hierbij hulp van de provincie, maar het blijft een puzzel.
- Natuur en ecologische factoren spelen soms een vertragende rol. Bijvoorbeeld de winterslaap en draagtijd van vleermuizen, de seizoenen en het niet zomaar uit kunnen graven van bunkers in verband met de waterkering.
- Bunkers liggen soms in moeilijk te bereiken natuurgebieden. Dat kan zorgen voor vertraging van herbestemmingswerkzaamheden.
- Vrijwilligers vallen soms uit.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In 2017 zijn er binnen de erfgoedlijn Atlantikwall 10 projecten van start gegaan. Dat was ook in 2018 het geval. In 2019 was er sprake van 9 projecten. Figuur 1.1 laat zien hoe de projecten van de Atlantikwall in de periode 2017-2019 hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen.

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

Er is in de afgelopen periode met name bijgedragen aan het vergroten van de bekendheid van (de (objecten binnen) de erfgoedlijn). In het algemeen geldt dat in de afgelopen aandacht voor externe communicatie is vergroot, onder meer door de rol die Erfgoedhuis Zuid-Holland op dit terrein speelt. De organisatie van de jaarlijkse Bunkerdag is daarvan een voorbeeld. Andere projecten gericht op het vergroten van de bekendheid van de Atlantikwall zijn de ontwikkeling van het Vinetaduin (dat een voor Nederland unieke combinatie van vier lagen krijgsgeschiedenis uit de 20e eeuw herbergt) en Experience Badhuisweg (een multimediale 'experience' waarin twee gebeurtenissen kunnen worden beleefd die in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog een grote impact hebben gehad op de inwoners van Den Haag).

Een belangrijke ontwikkeling van de afgelopen jaren is de bijdrage aan de doelstelling 'verbinding van objecten'. Hierbij gaat het onder meer de voltooiing van de herinneringsroute Atlantikwall, het project 'De tankgracht als schakel tussen ecologie en cultuurhistorie' en de ontwikkeling van fietsroutes. In vergelijking met de periode 2015-2016 is de aandacht

daarvoor in de periode 2017-2019 ruim verdubbeld (van 25% van de projecten in de periode 2015-2016, tot 55% van de projecten in de periode 2017-2019).

Dankzij de projecten is een belangrijke bijdrage geleverd aan het vergroten van de samenhang tussen de verschillende objecten en de onderlinge samenwerking en daarmee aan de verdere ontwikkeling van de erfgoedlijn als geheel. Factoren die hierin een bevorderende rol hebben gespeeld zijn bijvoorbeeld:

- de ontwikkeling van een samenhangend programma, zoals activiteiten in het kader van '75 jaar vrijheid' en versterking van de samenwerking met 'groene' organisaties, waaronder het Nationaal Park Hollandse Duinen;
- de ontwikkeling van diverse kennisproducten;
- de oprichting van een platform, waarin de activiteiten zijn ondergebracht.

Hoewel de aandacht voor meer samenhang en verbinding de afgelopen jaren is toegenomen, blijft een te sterke focus op het eigen, individuele object een aandachtspunt, zo komt uit de interviews naar voren. Respondenten doen in dit verband de suggestie om toch nog meer vanuit de verschillende (clusters van) objecten naar elkaar te verwijzen. Daarvoor is het ook nodig dat het 'generieke verhaal' van de Atlantikwall op elke locatie zichtbaar wordt, bijvoorbeeld door middel van een kaart. Dit is in ontwikkeling.

Andere aspecten die de komende jaren in de verdere ontwikkeling van de erfgoedlijn aangescherpt kunnen worden, zijn:

- inhoudelijke differentiatie in wat (clusters van) objecten het publiek laten zien;
- opleiding van rondleiders;
- ontwikkeling van arrangementen.

Bij de ontwikkeling van projecten is het tot slot van belang om oog te blijven houden voor de historische betekenis van (de objecten van) de Atlantikwall, mede in relatie tot de sociale aspecten ervan, de hedendaagse context en de manier waarop dit het beste op een samenhangende manier beleefbaar kan worden gemaakt.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Gemiddeld geven respondenten het functioneren van de erfgoedtafel het rapportcijfer 7. Er is sprake van enthousiasme en goede discussies, het onderlinge vertrouwen is gegroeid en er zijn stappen gezet in het verbeteren van de samenhang. Partijen die deelnemen aan de erfgoedtafel weten elkaar beter te vinden (vooral op het niveau van vrijwilligers), maar in de praktijk is er ook de neiging tot focus op het eigen object. Er is dus ruimte voor verbetering, zo is de brede opvatting. Zo prevaleert bij deelnemers aan de erfgoedtafel soms het bedrijfseconomische belang. Het is belangrijk om te zorgen voor een goede balans tussen sociaal-maatschappelijk en historisch belang enerzijds en het commerciële belang anderzijds. Andere aandachtspunten door respondenten genoemd, zijn:

- gebruik van ontwikkelde materialen die zorgen voor een eenduidige uitstraling van de Atlantikwall (bijvoorbeeld informatieborden en het gezamenlijke logo);
- delen van kennis en ontwikkelde producten (bijvoorbeeld vlogs op het gezamenlijke platform plaatsen);
- verbinding met het beleid van andere provincies waarin de Atlantikwall is gelegen.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

Over het algemeen is er een goede samenstelling van de erfgoedtafel. Professionele organisaties, zoals Museon en Zuid-Hollands Landschap, worden betrokken bij de erfgoedtafel en gevraagd om kennis te delen. Ditzelfde geldt voor natuurorganisaties, waardoor er over en weer meer dan in het verleden aandacht is voor natuurwaarden en erfgoed. Het is belangrijk om het gezamenlijke verhaal van erfgoed en natuur binnen het gebied van de Atlantikwall uit te dragen. Dit kan verder worden versterkt. Een aandachtspunt is het feit dat er deelnemers zijn die alleen kortstondig betrokken zijn bij de erfgoedtafel. Blijvende betrokkenheid is nodig om duidelijk te krijgen wat je als partij aan het grotere geheel van de erfgoedlijn kunt bijdragen. Partijen die volgens respondenten meer betrokken kunnen worden bij de erfgoedtafel zijn:

- gemeenten (wethouders en ambtenaren met cultureel erfgoed in de portefeuille);
- ondernemers langs de erfgoedlijnen (bijvoorbeeld een fietsverhuurder of een pannenkoekenboerderij). Zij kunnen fungeren als ambassadeur, waardoor ze een bijdrage leveren aan de continuïteit van de erfgoedlijn);
- inhoudelijke deskundigen;
- planologische organisaties en organisaties voor landschapsbeheer;
- Rijksdienst voor het cultureel erfgoed.

3.3 Samenwerking met de provincie

De wijze van samenwerking met de provincie wordt gewaardeerd. Respondenten ervaren korte communicatie- en afstemmingslijnen en erkenning voor het belang van erfgoed. Verder waarderen zij de beleidsmatige afstemming op provinciaal niveau tussen erfgoedbeleid en ruimtelijk beleid. Ditzelfde geldt voor de afstemming met gemeentelijk beleid, al kan dit volgens respondenten versterkt worden.

Hoewel in algemene zin duidelijk is aan welke randvoorwaarden projecten moeten voldoen, bestaat er behoefte om de beoordelingscriteria op onderdelen aan te scherpen. Als voorbeeld worden de sociaal-maatschappelijke componenten van een project genoemd (hoe kun je de betekenis van bijvoorbeeld onderdrukking en bezetting goed uitdragen?).

3.4 Balans top down & bottom-up werken

De aansturing vanuit de driehoek 'voorzitter-provincie-Erfgoedhuis' werkt goed. Op een aantal punten kan de aansturing worden aangescherpt:

- niet alleen toetsing van projecten vooraf, maar ook tijdens de uitvoering blijven volgen of een project nog aan de ambities van de erfgoedtafel voldoet, bijvoorbeeld door een onafhankelijke deskundige die door meekijken en -denken ondersteuning biedt;
- evalueren van prestaties en projecten achteraf en op basis daarvan de doelstellingen voor de toekomst bepalen.

Ondanks de behoefte aan iets meer sturing, vinden respondenten het belangrijk dat de provincie de deelnemers aan de erfgoedtafel als een gelijkwaardige partner blijft zien. Bij te veel sturing van bovenaf bestaat het gevaar dat deelnemers gaan afhaken. Het gaat dus steeds om de juiste balans.

4 Kwaliteitsslag

4.1 Stappen die zijn gezet

De volgende stappen zijn binnen de erfgoedlijn gezet naar aanleiding van de vier aanbevelingen van de PARK uit 2017.

Context

Er is binnen de erfgoedlijn aandacht geweest voor context bijvoorbeeld via themabijeenkomsten rond het Nationaal Park Hollandse Duinen, de Nationale Bunkerdag en in het kader van 75 jaar vrijheid. Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- **Natuurbehoud** Alle projecten worden uitgevoerd met aandacht voor verduurzaming van de natuurlijke omgeving. Er is sprake van een investering in het natuurgebied, bijvoorbeeld bij Cocondo gaat het naast de bunker ook over de omgeving. Er is sprake van een verdienmodel voor de natuur. Daarnaast draagt een gecontroleerde openstelling van de objecten bij aan het kanaliseren van bezoekersstromen en het terugdringen van ongewenst vandalisme. De verbinding met natuurbehoud wordt onder meer gemaakt via betrokkenheid van terrein-beherende organisaties als Zuid-Hollands Landschap, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en Stichting Duinbehoud.
- **Behoud van het erfgoedobject** Het erfgoedobject blijft behouden door herbestemming, zoals museum of verblijfsrecreatie. Laatstgenoemde draagt tevens bij aan de doelstellingen van het Kustpact om niet over te gaan tot grootschalige nieuwbouw van recreatievoorzieningen in het kwetsbare duingebied, maar gebruik te maken van de reeds aanwezige objecten en voorzieningen. Er wordt ook meer aandacht besteed aan het circulair verbouwen van bunkers.
- **Sociaal-maatschappelijke relevantie en educatie** De Atlantikwall draagt bij aan een bewustwording van maatschappelijke thema's als uitsluiting, onderdrukking en oorlog vanwege het specifieke karakter van dit erfgoed. Er is verder sprake van een koppeling met het integratie- en diversiteitsbeleid, waarbij kinderen kunnen kennismaken met de Nederlandse geschiedenis; een bezoek aan een bunker is heel tastbaar. Er wordt binnen de erfgoedlijn regelmatig vernieuwende kennis over de geschiedenis gevonden die uit primaire bronnen wordt opgedaan. Een voorbeeld is het project Verstoven Verleden. Er is ook aandacht besteed aan educatie in de vorm van film en lespakketten en scholen zijn meer betrokken.
- **Recreatie** Via veel projecten wordt bijgedragen aan recreatiemogelijkheden. Denk daarbij aan rondleidingen, musea, fiets- en wandelroutes en Cocondo. De erfgoedlijn bestaat voornamelijk uit bestemmingen die aantrekkelijk zijn om te bezoeken, ook als het regent. In de periode 2017-2019 is het publieksbereik gegroeid, nationaal, maar ook internationaal.

De Atlantikwall kan relatief eenvoudig in een breder sociaal-maatschappelijke context worden geplaatst. Het is zowel militair-, cultureel- als maatschappelijk erfgoed. Men moet er voor waken een te grote nadruk op de koppeling met bredere maatschappelijke opgaven averechts werkt op bijvoorbeeld de betrokkenheid van de vrijwilligers. Het is verder niet voor iedereen duidelijk wat er concreet met de verbinding met maatschappelijke opgaven wordt bedoeld.

Borging

In de periode 2017-2019 is er binnen de erfgoedlijn ingezet op verbinding, samenwerking, borging van de kwaliteit, kennisverbetering en continuïteit van projecten. Er hebben enkele Mutual Gains Approach bijeenkomsten plaatsgevonden waar de gezamenlijke doelen zijn bepaald. Deelnemers zijn meer gaan samenwerken dan voorheen. Er is ingezet op verbinden en individuele belangen samenbrengen. Er zijn verbindende fiets- en wandelroutes gerealiseerd en is er een platform ingericht waar de activiteiten zijn ondergebracht (bezoekatlantikwall.nl). Er is een scorelijst gemaakt waarmee voorrang wordt gegeven aan projecten die ondersteunend zijn aan de prioriteiten die zijn benoemd in de kwaliteitsslag. De aanvragen voor projecten passen zich hierop aan en dit heeft een positief effect.

In 2018 is er een workshop vanuit het Erfgoedhuis geweest over de verschillende manieren waarop men kan kijken naar een thema uit de wereldoorlog. De erfgoedlijn onderstreept het belang om goed na te blijven denken hoe het verhaal wordt verteld zonder te veel aan de oppervlakte te blijven. Er is meer focus op hoogwaardige kennisproducten. Om continuïteit van projecten te borgen wordt er aan deelnemers gevraagd wat er nodig is om zelfstandig te kunnen draaien als een project is afgerond. Zo worden er al enkele kleinschalige objecten via een sluitende businesscase verder gebracht (o.a. Cocondo en Windgatse Weg).

Boegbeelden

Er zijn nog geen boegbeelden bepaald binnen de erfgoedlijn. Er zijn oriënterende gesprekken geweest met onder andere het Rietveld Architecture Art Affordances (RAAAF).

Kwaliteit als werkwoord

De ambities van de erfgoedtafel zijn in 2017 geactualiseerd.

4.2 Verbetermogelijkheden

Er is gehandeld naar aanleiding van de aanbevelingen van de PARK (2017). Er is bij deelnemende partijen een grotere mate van bewustwording ontstaan voor verbinding en kennisverbreding/-verdieping. Ditzelfde geldt voor de focus op vernieuwende manieren van erfgoedbeleving en educatie (onder andere een opleiding voor gidsen). Vooral de uitbreiding van educatie is een belangrijke opbrengst. Er zijn meer projecten gehonoreerd die ingaan op kennis vergaren en uitdragen (bijvoorbeeld *Verstoven verleden*). Verder worden projecten meer gestimuleerd om zelfredzaam te worden en is het publieksbereik groter geworden. Er is meer oog voor het algemene en publieke belang.

Langzamerhand groeit de erfgoedtafel naar een hoger niveau. Om deze trend door te zetten, hebben respondenten enkele verbetermogelijkheden genoemd.

- **Verbinding zoeken met elkaar** Het verbinden met bredere maatschappelijke opgaven is een blijvend aandachtspunt. Samenwerking en integratie worden soms belemmerd door een gevoel van concurrentie, maar dit wordt wel steeds minder. De kwaliteitsslag is een stimulans geweest om meer met elkaar te doen, alleen ontbreekt het soms nog aan actie. Men weet elkaar dus steeds meer te vinden, maar er zijn nog stappen in te maken. Respondenten geven aan dat in de volgende fase er meer aandacht moet worden besteed aan het verbinden van de complexen zelf. Hier zijn al laagdrempelige stappen in gemaakt, zoals een geografische kaart van de Atlantikwall dat op elke locatie hangt. Dit geeft een beeld van waar de bezoeker zich bevindt binnen de Atlantikwall als geheel.

- **Kennisdeling** Er kunnen ook nog stappen worden gemaakt op het gebied van kennisdeling. Dat geldt bijvoorbeeld voor kennis over audiotours, maar ook voor het gebruik van het platform bezoekatlantikwall.nl als locatie om ontwikkelde vlogs en filmpjes op te plaatsen. Daarnaast was beoogd het ontwikkelde educatiemateriaal beter te ontsluiten en het gebruik ervan te stimuleren, maar daar zijn geen projecten op ontwikkeld. Het is binnen de erfgoedlijn nog niet een vanzelfsprekendheid dat kennis met elkaar wordt gedeeld. Deelnemers kunnen van elkaar leren door elkaar proactief te benaderen en daarbij levert het een goed beeld op van alle leuke initiatieven die er spelen binnen de erfgoedlijn. Het proactief benaderen kan er ook toe leiden dat er geen doublures komen en dat men niet steeds opnieuw het wiel hoeft uit te vinden. Bijvoorbeeld met betrekking tot het digitaal betalen voor publiek waren er vier of vijf verschillende systemen en door middel van kennisuitwisseling tussen deelnemers was er binnen een week een systeem gevonden dat goed werkt voor het gehele duingebied. Kennisdeling zorgt dus voor meer efficiëntie. Daarnaast kan kennisdeling leiden tot meer inhoudelijke samenhang en completering tussen projecten. Een laagdrempelige stap om kennis met elkaar te delen is om bij elkaar op de website te kijken of onderling nieuwsbrieven te versturen.
- **Gebruik van al ontwikkeld materiaal** Er kan meer gebruik worden gemaakt van al ontwikkeld materiaal. Er worden bijvoorbeeld nog steeds eigen ‘borden’ gebruikt en ontwikkeld, ondanks een uitgevoerd onderzoek en een publicatie over uniforme bebording.
- **Aandacht voor sociaal maatschappelijke aspecten** Educatie als bredere maatschappelijke opgave is onderdeel van veel projecten, zoals rondleidingen en musea. Echter, de informatie is niet altijd historisch accuraat of maatschappelijk relevant. Het tonen van de objecten is nog sterk gericht op het verleden en minder op de vertaling naar deze tijd.
- **Samenwerking met externe partijen** In de kwaliteitsslag is benadrukt dat er meer arrangementen moeten komen, zoals bijvoorbeeld een combinatie met fietsverhuur. Dit gebeurt wel, maar er kan nog een slag in worden gemaakt. Verder kan er meer een koppeling worden gemaakt met recreatie. Daarvoor kan bij gemeenten worden aangeklopt.
- **Professionalisering** In het kader van borging kan nog een professionaliseringslag worden gemaakt. Er zijn al stappen gezet, maar er kan meer, aldus respondenten. Ideeën daarvoor zijn: het betrekken van een onafhankelijke deskundige, intervisiebijeenkomsten organiseren tussen de deelnemers of een soort audit-team aanstellen. Verder kunnen de presentaties en tentoonstellingen vanuit de projecten professioneler worden aangepakt.
- **Evaluatie** Er kan nog beter worden gemonitord en teruggekeken op de resultaten van de activiteiten/projecten. In dit verband wordt bijvoorbeeld ook het monitoren van het publieksbereik genoemd. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het gebruik van de fietsroute en het platform (bezoekatlantikwall.nl).
- **Ambtelijke betrokkenheid** In verband met ruimtelijke ordening bij de gemeenten zou een erfgoedconsulent aan kunnen haken bij beslissingen die van invloed kunnen zijn op de erfgoedlijn, bijvoorbeeld bij de plannen voor sloop. De Atlantikwall moet bij gemeenten meer vanzelfsprekend erfgoed worden. Meer betrokkenheid van de gemeenten is ook wenselijk om zaken zoals aanvragen en vergunningen sneller te regelen.

Bijlage 2 Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Goeree-Overflakkee, 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	7	9	3	19
in uitvoering	3	3	6	12
totaal	10	12	9	31

bron: provincie Zuid-Holland

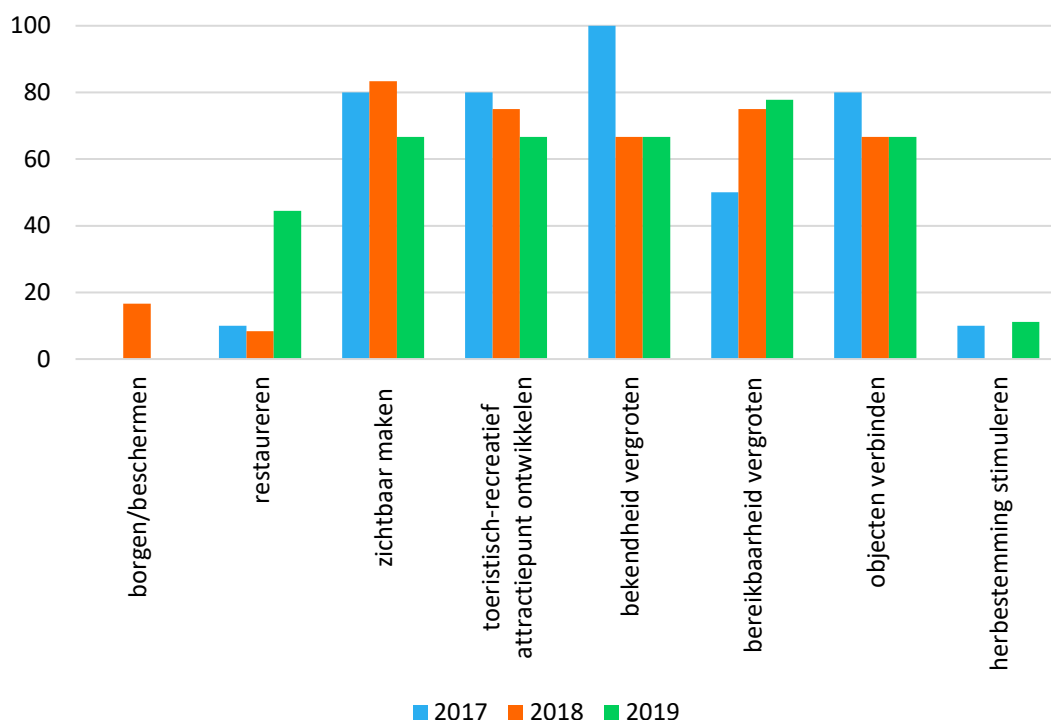
Van de in de periode 2017-2019 gestarte projecten is 61% op peildatum (1 augustus 2020) afgerond. In de vorige voortgangsmeting was er met betrekking tot de periode 2014-2016, eveneens 61% van de projecten op peildatum (1 juni 2017) afgerond.

In de periode 2017-2019 is er één project waarin nog niet is voldaan aan de afspraken zoals opgenomen in het maatregelenpakket. Dit project betreft de openstelling van de vuurtoren in Ouddorp, dat niet kon voldoen aan de afspraken vanwege bezwaren op grond van mogelijke negatieve effecten op het natuurgebied waarin de vuurtoren ligt. Verder konden sommige projecten niet binnen de vastgestelde tijd worden afgerond. Hierbij speelde bijvoorbeeld een onvoorzien, benodigd archeologisch onderzoek een rol.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In 2017 zijn er binnen de erfgoedlijn Goeree-Overflakkee 10 projecten gestart, in 2018 waren dat er 12 en in 2019 9. In figuur 1 wordt weergegeven hoe de projecten in de periode 2017-2019 hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen.

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

De verschillende projecten dragen vooral bij aan de doelstellingen die van doen hebben met het beleefbaar maken van het erfgoed. Projecten die hierin een belangrijke rol spelen zijn bijvoorbeeld het project 'Virtual Reality: Watersnood door de bril van nu' en de projecten waarin een kwaliteitsimpuls wordt gegeven aan diverse havenkanalen. Het gaat hierbij onder meer om herinrichting van de openbare ruimte vanuit de historische context, toegankelijk maken van de openbare ruimte en realisatie van wandelpaden. In het kader van vergroten van de bekendheid van de erfgoedlijn is ook aandacht besteed aan jongeren als specifieke doelgroep. Zo zijn er in het kader van het project Cultuureducatie met Kwaliteit³ 4 leerlijnen in uitvoering (visserij, forten, havenkanalen en bunkerroute).

Er is minder bijgedragen aan de doelstellingen gericht op het benutten van erfgoed (herbestemming) en bescherming en restauratie van erfgoed, al is er in 2019 substantieel meer aandacht voor restauratie geweest ten opzichte van voorgaande jaren. In dit verband kunnen genoemd worden de Kwaliteitsimpuls Havenkanalen, de restauratie van Fort Prins Frederik op Ooltgensplaat en de voormalige cichoreifabriek Ceres.

In vergelijking met de periode 2015-2016 is 2017-2019 sterker ingezet op de ontwikkeling van toeristisch-recreatieve attractiepunten (respectievelijk 27% van de projecten in 2015-2016 en 71% van de projecten in 2017-2019), het vergroten van de bereikbaarheid

³ Uitgevoerd binnen het landelijke programma [Cultuureducatie met Kwaliteit](#) waarvoor het Fonds voor Cultuurparticipatie subsidie verstrekt.

(respectievelijk 5% van de projecten in 2015-2016 en 76% van de projecten in 2017-2019) en de verbinding van objecten (respectievelijk 14% van de projecten in 2015-2016 en 67% van de projecten in 2017-2019). Ook hier leveren de projecten 'Kwaliteitsimpuls Havenkanalen' een belangrijke bijdrage aan, naast bijvoorbeeld de restauratie van RTM-fiets- en voetveer Anna Jacoba uit 1932 en de realisatie van het bezoekersplatform beugsloep MD10 op de Menheerse werf.

In de afgelopen periode zijn belangrijke stappen gezet in het realiseren van de ambities van de erfgoedtafel ten aanzien van het thema 'het water als vriend en vijand'. Factoren die, naast de projecten zelf, hieraan een belangrijke bijdrage leveren zijn:

- een goede voorbereiding van projecten door meer SMART formuleren van doelstellingen en het inzichtelijk maken van financiële consequenties van projecten;
- de aanstelling van een gemeentelijke (ambtelijke) projectleider, die de voortgang van projecten bewaakt en vrijwilligers ondersteunt;
- de betrokkenheid van de dorpsraden bij de ontwikkeling en uitvoering van projecten, waarbij de gemeente als penvoerder van projecten van de dorpsraden optreedt.

Door deze factoren zijn robuustere projecten ontstaan die zijn ingebed in het grotere geheel van de erfgoedlijn en die leiden tot concrete resultaten.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Gemiddeld krijgt het functioneren van de erfgoedtafel van de respondenten het rapportcijfer 8. De samenwerking is verbeterd en ook ontstaan er dankzij de erfgoedtafel nieuwe samenwerkingsverbanden. Deelnemers leveren actief input tijdens de bijeenkomsten van de erfgoedtafel. Er is sprake van een constructieve en toekomstgerichte houding en onderling vertrouwen. Dankzij de aanstelling van een gemeentelijke projectleider is ook de gemeentelijke betrokkenheid vergroot. Daardoor wordt de uitvoering van projecten goed bewaakt en wordt de afstemming met afdelingen binnen gemeenten bevorderd, bijvoorbeeld ten aanzien van het beheer van objecten.

Een aantal aspecten speelt een bevorderende rol in het functioneren van de erfgoedtafel.

- Alle deelnemers aan de erfgoedtafel worden uitgenodigd om hun mening over projectvoorstellen te geven door middel van een rapportcijfer (pre-ranking van projectvoorstellen voor het maatregelenpakket). Vervolgens gaan de deelnemers aan de erfgoedtafel plenair het gesprek hierover aan. Door deze werkwijze voelen deelnemers betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor de projecten die worden toegekend.
- De rol van de projectleider die als 'Haarlemmerolie' fungeert, actief meedenkt en partijen enthousiasmeert.

Er worden ook enkele aandachtspunten genoemd. Omwille van een efficiënte inzet van de tijd, kunnen sommige zaken beter tijdens een 1-op-1-overleggen besproken worden in plaats van tijdens bijeenkomsten van de erfgoedtafel. Verder wordt het belang benadrukt van aanwezigheid van betrokken deelnemers als een relevant onderwerp is geagendeerd. Tot slot wordt geconstateerd dat het noodgedwongen digitaal vergaderen tijdens de coronacrisis de interactie, de samenhang, de creativiteit en de mogelijkheden tot netwerken beperkt.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

De samenstelling van partijen aan de erfgoedtafel is divers. Deze diversiteit zorgt voor projecten die breed worden gedragen. Respondenten missen geen partijen aan de erfgoedtafel.

3.3 Samenwerking met de provincie

Deelnemers zijn tevreden over de provincie en de projectleider. De provincie/projectleider denkt actief mee in de totstandkoming van realistische projectaanvragen en stuurt op resultaten. Een punt van zorg betreft de toekomst, waarin er mogelijk als gevolg van de coronacrisis bezuinigingen zullen plaatsvinden.

3.4 Balans top down & bottom-up werken

De kwaliteitsslag heeft ervoor gezorgd dat er robuuste projecten met een integraal karakter tot stand komen met het water en de havenkanalen van Goeree-Overflakkee als uitgangspunt. Hierdoor is er een sterkere sturing op de inhoud van projecten ontstaan. Tegelijkertijd is de inbreng van deelnemers 'bottom-up' gewaarborgd, door de werkwijze die wordt gehanteerd bij de beoordeling van projecten (zie hiervoor).

4 Kwaliteitsslag

4.1 Stappen die zijn gezet

De kwaliteitsslag is voor deelnemers aan de tafel een 'eyeopener' geweest om verder te kijken dan erfgoed alleen en dit heeft geleid tot kwalitatief hoogwaardige projecten. De volgende stappen zijn binnen de erfgoedlijn gezet naar aanleiding van de vier aanbevelingen van de PARK uit 2017.

Context

Er heeft in 2019 twee keer een sessie met de voormalige PARK Abe Veenstra plaatsgevonden waarbij inbedding in het landschap en toekomstige ontwikkelingen aan bod kwamen. In deze sessies werd samen de koers bepaald voor de doorontwikkeling van de erfgoedlijn (Abe Veenstra; 'Beter, omhoog & vooruit'. Verslag van de werksessie doorontwikkeling kwaliteitsimpuls erfgoedlijn Goeree-Overflakkee d.d. 30 januari 2019 en 'Impressie van de werksessie', 6 november 2019). De sessies hebben geleid tot een bredere kijk buiten erfgoed, bewustwording van het belang van integraliteit en vervolgens tot een betere kwaliteit van de projecten. Projecten die na de sessies zijn aangevraagd worden in het kader van deze sessies bekeken ('omhoog': relatie met de omgeving en 'vooruit': richten op toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen met een impact op de kwaliteit van erfgoed en landschap). Een voorbeeld van dergelijke projecten is de verdere ontwikkeling van het havenkanaal bij Dirksland, waarbij ook naar het dorp zelf wordt gekeken.

Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- **Verduurzaming** Er is meer aandacht voor verduurzaming, bijvoorbeeld bij het project 'Kwaliteitsimpuls havenkanaal Ooltgensplaat' waar een oplaadpunt is geplaatst voor elektrische fietsen en scootmobiel. Hiernaast wordt er bij Ooltgensplaat ook duurzaam omgegaan met water en met materiaal door hergebruik.

- **Integrale projecten** Er zijn geen solitaire projecten meer. Door middel van brainstormsessies is er een visie ontwikkeld dat heeft geleid tot gezamenlijke projecten met een integrale aanpak die breed gedragen worden. Er wordt ook meer onderling gekeken wie aan elkaar een bijdrage kunnen leveren bij initiatieven. Verder is er in Dirksland een integraal ruimtelijk plan ontstaan. De projecten zijn meer ingebed in het grotere geheel.
- **Samenwerking met landschappelijke organisaties** Er afstemming en samenwerking met landschappelijke organisaties, waaronder het Waterschap. Dat is belangrijk bij ingrepen in het landschap als gevolg van erfgoed en voor het consolideren van erfgoed in het landschap (bijvoorbeeld het Nationaal Park NLDelta).
- **Samenwerking met de dorpsraden** Er is meer samenwerking met de dorpsraden en dit zorgt voor meer burgerparticipatie.
- **Toerisme en burgers** Er wordt beter gekeken naar de belangen van toeristen en de inwoners van Goeree-Overflakkee. De projecten vormen een impuls voor de leefomgeving en maken het eiland aantrekkelijker voor inwoners en toeristen.
- **Educatie** Op educatief gebied zijn jongeren bekend gemaakt met erfgoed. Een voorbeeld daarvan is de ontwikkeling van het Erfgoedpaspoort en het project Cultuureducatie met Kwaliteit, waardoor er nu vier leerlijnen in uitvoering zijn.
- **Communicatie** Er wordt gewerkt aan zichtbaarheid en communicatie via onder meer het jaarlijkse erfgoedmagazine dat verspreid wordt via huis-aan-huisbladen.

Door projecten te koppelen aan bredere maatschappelijke opgaven ontstaat meer integraliteit en daarmee robuustere projecten. Aan de andere kant kan integraliteit leiden tot vertragingen. Als een partij vertraging oploopt, dan kan dat ook leiden tot vertraging bij de andere partij.

Borging

Binnen de erfgoedlijn is sprake van een integrale coproductie van de gemeente en provincie. Erfgoed staat hoog op de gemeentelijke politieke agenda. Er is geïnvesteerd in een gemeentelijke projectleider (ambtelijk) en partijen rapporteren tweewekelijks aan deze projectleider over de voortgang van hun project(en). De gemeente ondersteunt de dorpsraden bij het indienen van projecten en de provincie kijkt bij de projectformulering kritisch mee. Vrijwilligersorganisaties krijgen professionele ondersteuning. Bewoners (dorpsraden) worden meegenomen in de plannen. In 2018 zijn er afspraken gemaakt dat het beheer en onderhoud van objecten (bijvoorbeeld informatieborden) de verantwoordelijkheid zijn van de gemeente of het waterschap, afhankelijk van het gebied waarin het object ligt.

Er is een kwaliteitsteam gevormd, bestaande uit leden van de tafel. Het team helpt bij het opstellen en uitvoeren van projecten. De regelgeving en financiën worden goed in beeld gebracht voordat een project van start gaat. Er is vaker afstemming met de provincie om er zeker van te zijn dat er een betere inschatting is aan de voorkant (doelstellingen/ambities in relatie tot tijd en financiën). Dit heeft geleid tot meer projecten met een goede voorbereiding. De aanpak van de erfgoedlijn is kortom professioneler geworden.

Boegbeelden

De erfgoedlijn heeft drie boegbeelden, namelijk Fort Prins Frederik in Ooltgensplaat, de Menheerse Werf in Middelharnis en de Ceres in Ouddorp.

Kwaliteit als werkwoord

De doelstellingen van de erfgoedlijn zijn concreter (meer SMART) geformuleerd en financiële consequenties van projecten zijn beter in beeld gebracht. Er zijn voor 2020 minder projectaanvragen gedaan, omdat er nu veel meer sprake is van integraliteit. Er wordt ook ingespeeld op nieuwe kansen, bijvoorbeeld het project 'Virtual Reality: Watersnood door de bril van nu', dat een nominatie heeft gekregen voor een Gouden Kalf. Dit project dient ook binnen de provincie als voorbeeld voor hoe je geschiedenis op een andere manier aan de man kunt brengen ('playfull learning').

4.2 Verbetermogelijkheden

Respondenten hebben de volgende verbetermogelijkheden genoemd.

- **Tijd en ruimte** De kwaliteitsslag is soms nog even wennen voor deelnemers en sommigen zitten nog (te veel) in hun eigen projecten. Het is belangrijk om oog te blijven houden voor de energie aan de erfgoedtafel. De deelnemers moeten de tijd en ruimte krijgen voor de kwaliteitsslag. Om ieder daarin mee te krijgen moet steeds vertaling worden gemaakt van de algemene strevingen naar specifieke praktijksituaties.
- **Publieksbereik** Een blijvend aandachtspunt is dat de projecten onder de aandacht moeten blijven bij het grote publiek. Dit gaat nu goed, maar het is een continu proces.
- **Administratie** De administratieve taken voor de deelnemers zijn in de afgelopen jaren nogal toegenomen.
- **Tijdig betrekken van relevante partijen** Het betrekken van relevante partijen vanaf het begin van de voorbereiding gebeurt al met het waterschap en de dorpsraden. Desondanks gaat het een enkele keer niet goed, bijvoorbeeld in geval van een landeigenaar die bezwaar maakte over de aanleg van een wandelroute langs een kreek.
- **Continuïteit** In 2018 is de afspraak gemaakt dat beheer en onderhoud van objecten, zoals informatieborden, de verantwoordelijkheid van de gemeente of het waterschap is, afhankelijk van het gebied waarin het object staat. Toch komt het voor dat de gemeente hier geen geld voor beschikbaar heeft. De suggestie is gedaan om bij een project voor de zekerheid een klein budget te reserveren voor toekomstig onderhoud en beheer van de producten.

Bijlage 3 Erfgoedlijn Landgoederenzone

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Landgoederenzone, 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	16	17	8	41
in uitvoering	3	3	12	18
totaal	19	20	20	59

bron: provincie Zuid-Holland

Van de in de periode 2017-2019 gestarte projecten is 69% op peildatum (1 augustus 2020) afgerond. In de vorige voortgangsmeting was er met betrekking tot de periode 2014-2016, 57% van de projecten op peildatum (1 juni 2017) afgerond.

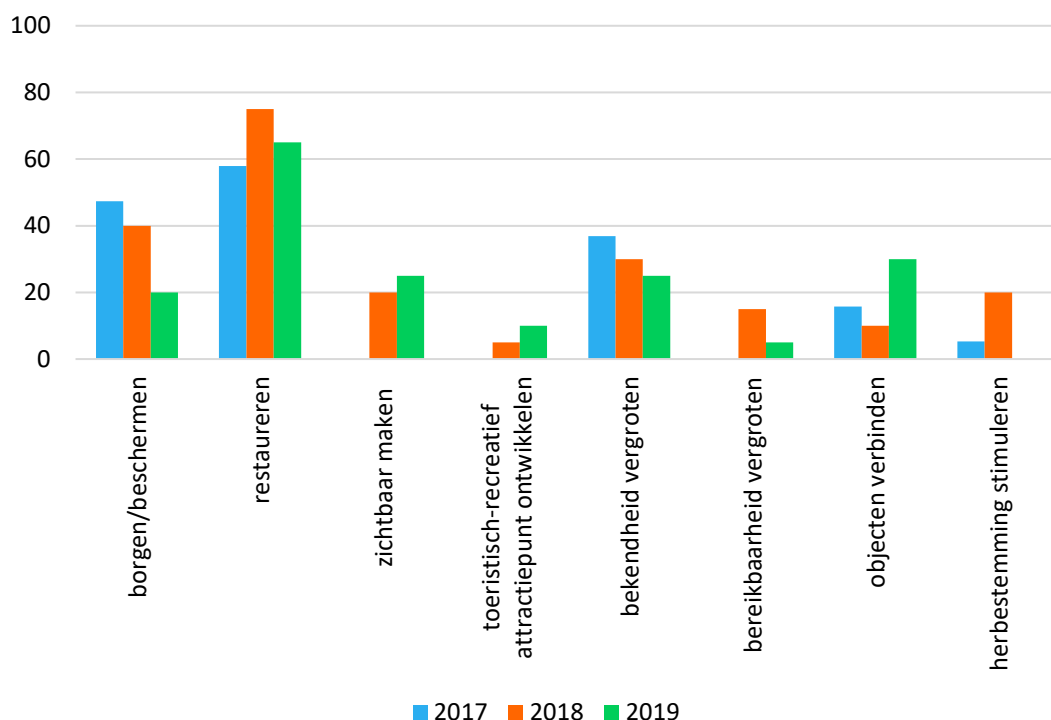
In de periode 2017-2019 worden de meeste projecten conform de afspraken in de maatregelenpakketten uitgevoerd. Soms worden er projecten bijgesteld. Het gebeurt zelden dat projecten uitlopen. De volgende factoren hebben de afgelopen periode een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten.

- De aanvraagprocedure voor een omgevingsvergunning is lastig gebleken.
- In leefomgevingen waren er soms bezwaren van en problemen met omwonenden. Ook wilden particuliere eigenaren soms geen medewerking verlenen.
- De looptijd van aanvraag tot formele toekenning was soms lang. Dit is voor deelnemers die voortijdig toezeggingen (moeten) doen aan bedrijven (bijvoorbeeld voor restauratie) een risico.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In 2017 zijn er binnen de erfgoedlijn Landgoederenzone 19 projecten gestart, in 2018 en 2019 waren dat er in beide jaren 20. In figuur 1 laten we zien in welke mate de projecten van de erfgoedlijn Landgoederenzone in de periode 2017-2019 hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen.

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

Een belangrijke bevorderende factor in het realiseren van ambities van de erfgoedtafel en het leveren van bijdragen aan de operationele doelstellingen is de aanscherping van het afwegingskader voor de beoordeling van projecten. Bij relatief veel projecten binnen de erfgoedlijn Landgoederenzone is er aandacht voor restauratie. Dat was ook de voorgaande periode (2015-2016) het geval. Reden hiervoor is dat er op dit gebied (in vergelijking met ander erfgoed) een inhaalslag nodig was. Restauratie is een belangrijke voorwaarde voor de realisatie van andere doelstellingen. Pas na uitvoering van restauraties kunnen landgoederen beleefbaar worden gemaakt. Restauratie wordt niet alleen ingezet op het interieur en exterieur van hoofd- en bijgebouwen (bijvoorbeeld de restauratie van plafonds en trap Villa Ockenburgh en de restauratie van de Oranjerie van Buitenplaats Berbice), maar ook op (onderdelen van) de het omliggende groen (zoals Herstel Zocherpark Buitenplaats Berbice en Herstel brug Slingervijver Buitenplaats Beresteijn). Hiermee wordt een duidelijke link gelegd met groenbeleving.

De doelstelling ‘vergroting van bekendheid’ neemt blijvend een belangrijke plaats in bij de erfgoedlijn Landgoederenzone. Dit blijkt onder meer uit de jaarlijkse Dag van het Kasteel, diverse marketingactiviteiten van Erfgoedhuis Zuid-Holland en van het Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen. Hoewel de onderlinge verbinding van objecten de afgelopen jaren is versterkt, wordt deze verbinding door respondenten als blijvend aandachtspunt genoemd. Hierbij gaat het onder andere over de verbinding van de landgoederen via het water (waarin de Trekvaarten een belangrijke rol kunnen vervullen) en meer aandacht voor de ruimtelijke kwaliteit door gemeenten. Bebouwing in de gemeenten heeft ervoor gezorgd de landgoederen niet meer een aangesloten zone vormen, wat enkele eeuwen geleden wel

het geval was. Een ander aandachtspunt betreft de herbestemming. Herbestemming zorgt voor economische dragers. Die zijn belangrijk om inkomsten voor instandhouding te genereren. Bij het vergroten van de beleefbaarheid is tot slot de immateriële kant van de landgoederen, de verhalen, als aandachtspunt naar voren gekomen.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Het rapportcijfer voor het functioneren van de erfgoedtafel bedraagt gemiddeld volgens respondenten een 8. De motivatie voor het rapportcijfer is als volgt.

- Er is een breed netwerk; dit zorgt ervoor dat de het aantal deelnemers aan de erfgoedtafel omvangrijk is. Desondanks lukt het in het algemeen goed om alle deelnemers betrokken en overtuigd van het bredere doel te houden.
- Deelnemers leveren veel input tijdens de bijeenkomsten van de erfgoedtafel.
- Er is een trouwe, vaste kern waarin veel uitwisseling van ervaringen plaatsvindt en waarin partijen, met oog voor het grotere belang, elkaar iets gunnen.
- Aandachtspunt is de kortstondige deelname van sommige partijen aan de erfgoedtafel en die meer 'halen' dan 'brengen'.
- Een ander aandachtspunt zijn de bijeenkomsten gericht op het 'pitchen' van projectvoorstellen, die als erg tijdrovend worden ervaren. Er is een wens voor meer inhoudelijke bijeenkomsten, zoals de thematische bijeenkomsten naar aanleiding van de aanbevelingen van de PARK die vorig jaar zijn georganiseerd.
- Tot slot zijn de beperkingen genoemd van de online vergaderingen. Fysieke ontmoeting is belangrijk voor de informele contacten en het onderhouden van het netwerk.

De insteek van de onderlinge samenwerking is functioneel en pragmatisch: partijen zoeken elkaar op in het geval van concrete projecten en vraagstukken. Daarbuiten is er geen behoefte aan samenwerking. Een aandachtspunt is oog te houden voor de doelstellingen van andere erfgoedlijnen (bijvoorbeeld de Trekvaarten) die mogelijk kunnen bijdragen aan de ambities van de Landgoederenzone indien gezamenlijk projecten worden ontwikkeld. Een ander aandachtspunt betreft de verbinding met de landgoederen in Noord-Holland. Respondenten vinden het de taak van de provincie om deze verbindingen te leggen. Ook zou de provincie kunnen zorgen voor uitwisseling van best practices van de verschillende erfgoedlijnen.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

De samenstelling van de erfgoedtafel is breed en de meeste relevante partijen zijn vertegenwoordigd aan de erfgoedtafel. Niettemin is het belangrijk om oog te houden voor partijen die mogelijk missen en voor de toegevoegde waarde van deelnemende partijen aan de ambities van de erfgoedtafel. Ruimte voor verbetering is er ten aanzien van de deelname van gemeenten. Vrijwel alle gemeenten zijn betrokken bij de erfgoedtafel, maar nemen niet allemaal actief deel. Mogelijk kan er met gemeenten gekeken wat zij nodig hebben om meer te participeren (met name op bestuurlijk niveau). Een ronde van de voorzitter van de erfgoedtafel langs betrokken wethouders, zoals bij de Limes is gebeurd, kan in dit verband positief bijdragen. Verder is vertegenwoordiging vanuit de kleine, particulier bewoonde buitenplaatsen beperkt. Een grotere vertegenwoordiging zorgt voor meer uitwisseling over (gemeenschappelijke) problemen waar eigenaren/beheerders tegenaan lopen, bijvoorbeeld

de inzet/het tekort aan vrijwilligers. Particulier bewoonde buitenplaatsen zijn echter vaak niet publiek toegankelijk, wat een voorwaarde is voor deelname aan de erfgoedlijn.

3.3 Samenwerking met de provincie

Er is veel waardering voor het feit dat de provincie de erfgoedlijnen faciliteert en voor de inzet van de projectleider. Wel zouden de erfgoedlijnen/het erfgoedbeleid meer integraal kunnen worden ingebed in ander provinciaal beleid, zodat er bijvoorbeeld bij infrastructuurele projecten meer rekening wordt gehouden met de consequenties voor erfgoed.

3.4 Balans top down & bottom-up werken

Er is in het algemeen een goede balans tussen top down & bottom-up werken. Dit is de afgelopen periode ook verbeterd. De beoordelingscriteria voor projecten zijn door de erfgoedtafel opgesteld. Er is een goede balans tussen het 'ranken' van projectaanvragen door de deelnemers aan de erfgoedtafel en de onafhankelijke beoordeling door deskundigen in de beoordelingscommissie. Deze werkwijze wordt gewaardeerd. Wel is het van belang te stimuleren dat projectvoorstellen worden ingediend die *alle* ambities van de erfgoedtafel dekken, zodat daarin geen 'witte vlekken' ontstaan. Tot slot zijn er vraagstukken die in de toekomst voor de landgoederen gaan spelen en die om een aanpak vragen, bijvoorbeeld de verdroging die de natuur op de landgoederen aantast. In dat verband neemt de Landgoederenzone deel aan een landelijke programma klimaatadaptatie in het kader van de [Erfgoed Deal](#).

4 Kwaliteitslag

4.1 Stappen die zijn gezet

Context

Het onderwerp 'context' is als thema aan bod gekomen in de erfgoedtafelbijeenkomsten. Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- **Verduurzaming (energie)** Verduurzaming van de objecten wordt zoveel mogelijk meegenomen in de restauratie, maar bijvoorbeeld op het gebied van energie is het afhankelijk van het energiebeleid van de gemeenten.
- **Behoud van objecten** Er heeft een grote inhaalslag plaatsgevonden op het gebied van restauratie van de objecten en het groen om zo zeker te stellen dat deze decennialang mee kunnen gaan. De gerestaureerde gebouwen zijn over het algemeen in goede staat en hoe beter een gebouw erbij staat des te aantrekkelijker het is.
- **Recreatie rondom de stad** De landgoederen liggen vlakbij de steden. Ze zorgen voor natuurbeleving en ontspanning voor stedelingen. Publieksgerichte activiteiten, zoals wandelroutes en evenementen, leveren een belangrijke bijdragen aan de recreatiemogelijkheden rondom de stad.
- **Klimaatadaptatie** Er wordt verder meer nagedacht over het thema verdroging, dat in het westen langzaam begint te spelen. Zo heeft de erfgoedtafel een bijdrage geleverd aan een landelijk project klimaatadaptatie en zijn er overleggen over het aanpakken van verdroging en het in stand houden van het groen.

Door het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven ontstaat er meer draagvlak voor erfgoed in de samenleving. Verder biedt het de mogelijkheid om met meerdere partijen samen te werken binnen een project en voor nieuwe financiële bronnen. Aan de andere kant kan het koppelen schade aanrichten aan de cultuurhistorische waarde van een object, bijvoorbeeld als er bij herbestemming een functie wordt gegeven die niet past bij het historisch karakter van het object.

Borging

Het afwegingskader voor de beoordeling van projecten is gedeeld met de deelnemers van de erfgoedtafel. Deze aanpak van transparantie en helderheid heeft geleid tot projecten die beter aansluiten bij het streefbeeld van de erfgoedtafel en de bijbehorende doelstellingen. Hiermee is een professionaliseringslag gemaakt. Ruim voordat het jaarlijkse maatregelenpakket wordt opgesteld, dringt de provincie er bij de deelnemers op aan om goed na te denken over de inhoud en opzet van de projecten. Er worden ook bijeenkomsten georganiseerd ter ondersteuning van minder ervaren deelnemers. Bij veel projecten wordt van tevoren cultuurhistorisch onderzoek gedaan, waarbij er onder andere in kaart wordt gebracht hoe ver een landgoed vanaf de historie is en wat er nog gedaan moet worden. Verder wordt er in het beoordelingstraject van een project een onafhankelijke deskundige ingeschakeld.

Boegbeelden

De erfgoedtafel overweegt om Landgoed Ockenburgh in Den Haag en Kasteel Duivenvoorde in Voorschoten uit te rollen als boegbeeld.

Kwaliteit als werkwoord

De erfgoedtafel gebruikt de wintermaanden om haar werkwijze te beoordelen, omdat er in deze periode geen projectaanvragen zijn. In 2018 is er een werkgroep van start gegaan die kwaliteitscriteria voor projecten beoordeeld op actualiteit. De erfgoedtafel heeft ook een sessie gehouden met de PARK.

4.2 Verbetermogelijkheden

De belangrijkste opbrengsten van de kwaliteitsslag zijn het verfijnde afwegingskader en de werkgroep die in 2018 de kwaliteitscriteria heeft beoordeeld en bijgesteld. Verder wordt het streven om de lijn door te zetten naar Noord-Holland (bijvoorbeeld bij Hollands Buiten) als een belangrijke opbrengst van de kwaliteitsslag genoemd. Respondenten noemen de volgende verbetermogelijkheden.

- **Signaleringsfunctie** De erfgoedtafel zou haar signaleringsfunctie kunnen verbeteren door meer te zoeken naar kansen die niet vanzelf naar boven komen.
- **Betrekken van gemeenten** Om zaken buiten het bereik van de erfgoedtafel voor elkaar te krijgen is er gesuggereerd om overleggen te organiseren tussen een ambassadeur van de erfgoedlijn en gemeentelijke vertegenwoordigers.
- **Betrekken van Noord-Holland** Er zijn al samenwerkingspunten met Noord-Holland, maar het zou winst zijn voor de erfgoedlijn als Noord-Holland zou aansluiten bij de lijn. De landgoederenzone vormt namelijk één lijn langs de kust.
- **Educatie** Erfgoededucatie zou binnen de erfgoedlijn versterkt kunnen worden.
- **Borging** Er kan meer aandacht worden besteed aan mogelijkheden om landgoederen in staat te stellen om op eigen kracht zichzelf te onderhouden.

- **Kennisdeling** Er kan meer gefocust worden op het delen van kennis binnen de erfgoedlijn. Iedere deelnemer aan de tafel is enthousiast, maar er kunnen meer ervaringen worden uitgewisseld.
- **Verbreiding** Bijvoorbeeld bij grotere thema's zoals verduurzaming heeft men een bredere blik nodig. Veel projecten hebben nog een beperkte insteek, bijvoorbeeld restauratie. Het is daarbij steeds belangrijk om het grotere geheel in het oog te houden. Dit vraagt om goede voorbereiding.
- **Publieksbereik** Meer Nederlanders besteden hun vakantie in eigen land. Respondenten geven aan dat hier meer op kan worden ingespeeld door meer informatie over de Landgoederenzone (blijvend) onder de aandacht te brengen van het grote publiek; hier ligt tevens een grote rol voor de deelnemers: *'We moeten meer laten zien hoe mooi Nederland is'*. Verder zou er nagedacht kunnen worden om arrangementen aan te bieden met lokale ondernemers en eventueel ook met de erfgoedlijn Trekvaarten (de trekvaarten zijn een mooie verbinding tussen de landgoederen), door bijvoorbeeld op een steiger informatie te plaatsen over zowel de Trekvaarten als de Landgoederenzone. Zo vindt er versterking plaats van het publieksbereik.

Bijlage 4 Erfgoedlijn Limes

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Limes, 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	12	5	2	19
in uitvoering	0	0	2	2
uitgesteld*	1	0	1	2
totaal	13	5	5	23

bron: provincie Zuid-Holland

*projecten waarvan de startdatum tot nader order is uitgesteld.

Van de in de periode 2017-2019 gestarte projecten is 83% op peildatum (1 augustus 2020) afgerond. In de vorige voortgangsmeting was er met betrekking tot de periode 2014-2016, 79% van de projecten op peildatum (1 juni 2017) afgerond.

In de periode 2017-2019 zijn de resultaten van de projecten niet geheel conform de afspraken in de maatregelenpakketten. Voor twee projecten is de uitvoering opgeschoven naar een nog nader te bepalen moment in de toekomst.

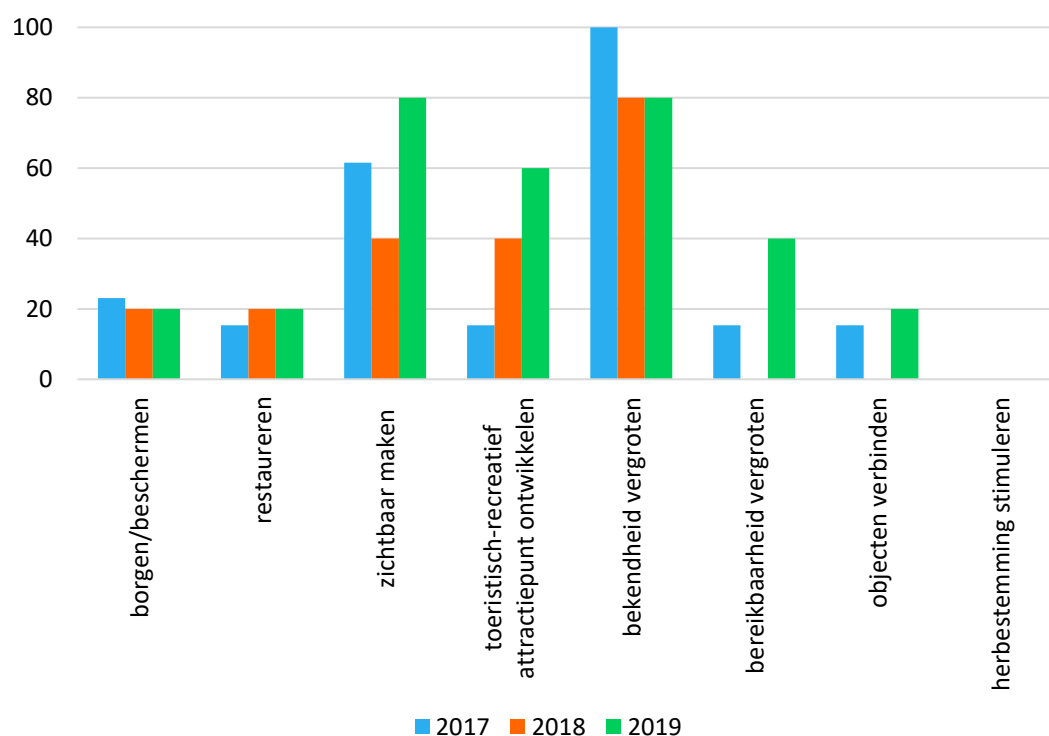
De volgende factoren hebben de afgelopen periode een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten.

- Het project waar tientallen projecten (*Limes Zomer 2017*) aan elkaar zouden worden geknoopt was achteraf te ambitieus.
- De cyclus van het aanvragen en toekennen van subsidie liep niet synchroon met het tijdig kunnen betrekken van ondernemers in de waterrecreatie vanwege het hoogseizoen.
- Er is soms tegen technische obstakels aangelopen.
- Er zijn soms problemen met de cofinanciering geweest.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In 2017 zijn binnen de erfgoedlijn Limes 13 projecten gestart. In zowel 2018 als 2019 waren dit er 5. In figuur 1 is te zien in welke mate de projecten in de periode 2017-2019 hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen.

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

In de afgelopen periode is via de projecten vooral bijgedragen aan het vergroten van de bekendheid van de Limes. Dat is gebeurd via diverse publieksactiviteiten. Een voorbeeld hiervan is het Limes-journaal op YouTube, waarin verslag wordt gedaan van de ontdekkingen en evenementen langs de Romeinse Limes. Andere voorbeelden zijn het project 'Beleef de Limes' met een festival, archeogame, theatercollege en de toneelvoorstelling 'Grens' in Park Matilo. Bij deze voorstelling was het ook mogelijk om de onderzoekstent van de archeologen van 'Romeinse vicus aan de Rijn' te bezoeken. Daarnaast is sterk geïnvesteerd in het vergroten van de zichtbaarheid. Dit is voor de erfgoedlijn Limes een zeer relevante doelstelling, aangezien een groot deel van de overblijfselen van de Limes zich onder de grond bevindt. Aan meer zichtbaarheid is bijvoorbeeld gewerkt via doorontwikkeling van Park Matilo en het project De Romantische Limes met een fysieke visualisatie Forum Hadriani in Voorburg.

Ten opzichte van de vorige periode 2015-2016 dragen de projecten meer bij aan de realisering van alle operationele doelstellingen. Noemenswaardig is dat dankzij de restauratie van de Zwammerdamschepen een belangrijke bijdrage wordt geleverd aan het

borgen/beschermen en restauratie van het erfgoed van de Limes. Ook de voordracht voor UNESCO Werelderfgoed speelt een belangrijke rol in het beschermen van het Limes-erfgoed.

Doorlopend aandachtspunt is het realiseren van een aaneengesloten lijn van locaties en arrangementen en de versterking van de onderlinge samenwerking van partijen. Deze ambities staan hoog op de agenda van de erfgoedtafel. Diverse ontwikkelingen dragen bij aan het realiseren van deze ambities.

- De voordracht voor UNESCO Werelderfgoed, die bevordert dat partijen nu meer de verbinding met elkaar en met elkaars projecten. In dat kader is er ook sprake van samenwerking met de andere provincies in het Limes-gebied (Gelderland en Utrecht). Deze is geïntensiveerd. Er is in andere provincies belangstelling voor de Zuid-Hollandse werkwijze van de erfgoedlijnen.
- De opstelling van een zestal streefbeelden als afwegingskader voor projecten.
- Projecten die het hele Limes-gebied betreffen, zoals de Romeinse waterbaan, waarin ook een verbinding met andere projecten wordt gelegd.
- Ontwikkeling van meer eenduidigheid in marketing.

Tot slot noemen respondenten de continuïteit van projecten (in plaats van eenmalige activiteiten) een belangrijk aandachtspunt voor de nabije toekomst.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Gemiddeld geven respondenten het functioneren van de erfgoedtafel Limes het rapportcijfer 7-. Zonder de erfgoedtafel zou er geen erfgoedlijn Limes zijn, aldus de respondenten. Uit de interviews komen verschillende opvattingen ten aanzien van het functioneren van de erfgoedtafel naar voren.

- Er is meer samenwerking ontstaan. Tegelijkertijd heeft deze samenwerking vaak een tijdelijk karakter. Samenwerking met een meer continu karakter kan bijdragen aan meer resultaten.
- Aan de netwerktafel prevaleert niet het eigenbelang. Er is sprake van saamhorigheid. Het afwegingskader voor de beoordeling van projecten is richtinggevend. Tegelijkertijd kan de regie op de toetsing van de bijdrage van projecten aan de gezamenlijke ambities voor de erfgoedlijn strakker.
- Er neemt een breed scala aan organisaties deel aan de erfgoedtafel. Dat maakt het functioneren van de erfgoedtafel soms minder resultaatgericht.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

In principe zijn de relevante partijen aan tafel vertegenwoordigd. Indien dat in voorkomende situaties onvoldoende het geval is, zorgen deelnemers van de erfgoedtafel ervoor dat er de juiste vertegenwoordiging komt. Wel komt het voor dat sommige organisaties vooral agendalid zijn en niet actief deelnemen aan de bijeenkomsten van de erfgoedtafel. Het is belangrijk dat er wat betreft deelname aan de erfgoedtafel een goede balans is tussen 'halen' en 'brengen'. Een ander punt van aandacht betreft het feit dat organisaties wel aan de erfgoedtafel zitten, maar geen toezeggingen kunnen doen, omdat ze daarvoor vanuit hun eigen organisatie, bijvoorbeeld de gemeente, geen mandaat hebben. Dit vertraagt

de uitvoering van projecten. Een enkele respondent mist de vertegenwoordiging van een aantal musea en van vertegenwoordigers uit de sociale sector.

3.3 Samenwerking met de provincie

Er is veel waardering voor het feit dat de provincie de erfgoedlijnen financieel faciliteert en dat daarin sprake is van continuïteit. Ook is er lof voor het meedenken, de ondersteuning en de verbinding van partijen door de projectleider. Enkele kanttekeningen die bij de samenwerking met de provincie zijn gemaakt zijn.

- Het is wenselijk dat er meer sturing op resultaatgerichtheid komt binnen de uitvoering van projecten.
- Een goed punt is, dat dankzij het afwegingskader meer richting wordt gegeven aan de inhoud van projecten. Volgens sommige respondenten kan de (onafhankelijke) regie op de bijdrage van projecten aan de ambities van de erfgoedlijnen niettemin nog aangescherpt worden. Ook is het van belang om niet alleen vooraf te toetsen of projecten aan de gestelde criteria voldoen, maar ook tijdens de uitvoering.
- Het is van belang om regelmatig te evalueren: liggen we nog op koers voor wat betreft de realisatie van de ambities en hoe functioneert de erfgoedtafel?

3.4 Balans top down & bottom-up werken

Er is voldoende balans tussen top down & bottom-up werken.

4 Kwaliteitslag

4.1 Stappen die zijn gezet

Context

De erfgoedlijn betreft steeds meer het interpretatiekader van de Nederlandse Limes in haar projecten. Dit zorgt voor vernieuwingen van de presentaties van projecten, waarbij de focus ligt op mensen toen en nu. Op deze wijze wordt het zichtbaar hoe erfgoed een rol speelt in de verbetering van de maatschappij.

Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- *Sociaal-maatschappelijk* Veel projecten binnen de erfgoedlijn zorgen voor sociale betrokkenheid, zoals een betrokken buurt en veel betrokken vrijwilligers. Het project NI-GRVM PVLLVM binnen een zorginstelling (Ipse De Bruggen) zorgt ervoor dat het personeel en de cliënten meer buitenstaanders op bezoek krijgen.
- *Recreatie rondom de stad* De afgeronde projecten leveren een bijdrage aan de recreatie rondom de stad, zoals wandel- en fietsroutes en plekken die duurzaam worden ingericht. De erfgoedlijn versterkt recreatie in het buitengebied.
- *Publieksbereik* Het project 'Restauratie Zwammerdamschepen' in het Museumpark Archeon zorgt voor een grote maatschappelijke bijdrage met een groot publiek.
- *Erfgoed als bijdrage aan brede maatschappelijke opgaven* De erfgoedlijn levert kwaliteit-verhogende bijdragen van erfgoed aan bestaande maatschappelijk objecten, zoals in een park, bij een sportvereniging die een Romeinse naam heeft gekregen of bij een instelling. Dit zorgt voor meer aandacht voor het erfgoed.

- **Duurzaamheid van materialen** Er worden informatiezuilen gebruikt, gemaakt van duurzaam materiaal.
- **Aandacht vanuit de gemeenten** Bij stedelijke ontwikkelingen langs de Limes is er meer aandacht vanuit de gemeenten voor de betekenis van deze plekken. Er is een actielijst ontwikkeld met betrekking tot wat de erfgoedtafel gaat doen in welke gemeente en hierbij wordt nagedacht of het past binnen de Limeslijn. Voor gemeenten heeft de Limes een toegevoegde waarde in het kader van recreatie.

Het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven zorgt voor meer zingeving van erfgoed. De resultaten van de projecten worden breder verankerd. Ook de betrokkenheid van mensen wordt sterker (zoals van publiek en andere betrokken partijen). Het biedt verder de mogelijkheid om via recreatie aan te sluiten bij andere erfgoedlijnen en het biedt kans om over de provincie- en landsgrenzen heen samen te werken. Aan de andere kant kan het de scope en uitvoeringsgerichtheid van een project doen verwateren. 'Breder' leidt namelijk tot benodigde afstemming en afstemming tot praten, terwijl er resultaten behaald moeten worden. Het is belangrijk om te blijven zoeken naar de balans.

Borging

In 2018 is er een kwaliteitsteam samengesteld. Dit team kijkt naar de onderlinge samenhang van projecten, beoordeelt of de projecten een bijdrage leveren aan de doelstellingen van de erfgoedlijn en kijkt of de projecten voldoen aan de aanbevelingen van de PARK. Het project 'Exploitatie en marketing van de Limes' zorgt ervoor dat alle projecten beter op elkaar aansluiten en dat de erfgoedlijn haar streefbeelden meer verwezenlijkt. Bij de officiële indiening van projecten is er een externe deskundige betrokken die de conceptvoorstellen beoordeelt op haalbaarheid. Verder worden er hogere eisen gesteld aan de projecten die worden aangedragen voor opname in het Maatregelenpakket erfgoedlijnen.

Binnen de erfgoedlijn zijn er stappen gezet in het verbinden van de projecten. Bijvoorbeeld bij deelnemer Ipse De Bruggen maken de cliënten producten voor de Limes, zoals Limeskoekjes, die verder worden verspreid bij de publiekstrekkingen van andere projecten. Een ander voorbeeld is het project 'Ervaar de Romeinse Limes' dat door het hele gebied van de Limes gaat en een relatie aangaat met andere projecten. Ook kunnen in dit verband genoemd worden de verbindende fietsroutes van het project 'Nederlandse Limes samenwerking' en de eerdergenoemde samenwerking met andere provincies en de voordracht voor de UNESCO-Werelderfgoedlijst.

De voorzitter van de erfgoedtafel heeft de afgelopen twee jaar gezorgd voor een betere bestuurlijke en ambtelijke betrokkenheid van de tien gemeenten waardoor de Limes loopt. Er is ook meer samenwerking met de erfgoedlijn Atlantikwall en er is een relatie gelegd met het Nationaal Park Hollandse Duinen.

Boegbeelden

Er zijn verschillende iconen (dragere) van de erfgoedlijn: zoals de 'Romeinse schepen in Zwammerdam', Museumpark Archeon en het Rijksmuseum van Oudheden. In Museumpark Archeon wordt gewerkt aan een uitbreiding van het 'Nationaal Romeins Scheepvaartmuseum' met een 'UNESCO Limes Visitor hub'. Dit zal één van de drie centra van het aanstaande UNESCO Werelderfgoed Nedergermaanse Limes worden (de overige twee bevinden zich in andere provincies).

Kwaliteit als werkwoord

In 2017 is er een uitvoeringsprogramma opgesteld en dit is in 2019 aangescherpt. Er zijn zes streefbeelden die als afwegingskader worden gebruikt bij het beoordelen van projectvoorstellen.

4,2 Verbetermogelijkheden

De belangrijkste opbrengsten van de kwaliteitsslag zijn de diversiteit aan resultaten en producten, de verbeterde verbinding van projecten met de Limes, de verbeterde beleving, benutting en meer samenwerking. Een andere specifieke opbrengst is het eerdergenoemde 'UNESCO Limes Visitor hub' in Museumpark Archeon dat in het kader van het project 'Nationaal Romeins Scheepvaartmuseum' wordt gebouwd. Dit bezoekerscentrum zal zorgen voor verbinding tussen de projecten en voor een groter publieksbereik. Andere opbrengsten zijn de verbindingen met andere erfgoedlijnen (Atlantikwall en de Oude Hollandse Waterlinie), meer gebruik van duurzame materialen, de sociaal-maatschappelijke opbrengst door de samenwerking met Ipse De Bruggen en het project marketing en exploitatie. Onverlet deze opbrengsten zijn er verbetermogelijkheden genoemd.

- **Continuering of exploitatie van projecten** Er zijn in de afgelopen jaren enkele projecten afgerond die geen blijvend effect hebben. Zo zijn er producten die niet of nauwelijks worden gebruikt, zoals een boek dat niet meer wordt verkocht, apps die niet onderhouden worden en evenementen zonder vervolg. Het is belangrijk om te zorgen dat de continuïteit gewaarborgd is en het effect kansrijk.
- **Samenhang van projecten** Alhoewel er in de afgelopen periode meer samenhang is van de projecten, kan het nog altijd beter.
- **Monitoring en evaluatie van projecten** Er is gesuggereerd dat de projecten worden gemonitord tijdens en na afloop worden geëvalueerd.
- **Leren van het verleden** Het is waarschijnlijk leerzaam om uit te zoeken of de resultaten van projecten van een aantal jaar geleden nog bestaan. Verder is het belangrijk bij te houden wat er goed en verkeerd gaat en daardoor in toekomstige situaties niet steeds tegen dezelfde obstakels aanlopen.
- **Overzicht van projecten** Er is vraag naar een laagdrempelig overzicht van de projecten binnen de erfgoedlijn. Bijvoorbeeld een website dat een centrale plek wordt waar alle projecten worden beschreven. De 'Romeinse Limes Nederland' is bezig om de website uit te breiden met een overzicht van verschillende projecten, maar deze komen niet alleen vanuit de erfgoedlijn.
- **Limes buiten Zuid-Holland** De focus is op de Limes in Zuid-Holland, maar de Limeslijn loopt door buiten de provincie. De erfgoedlijn wordt regelmatig benaderd door de andere provincies over haar werkwijze. Een suggestie is om na te denken over hoe de erfgoedlijn kan zorgen voor een goede aansluiting. Het kwaliteitsteam is hiermee bezig, maar op operationele niveau kan nog een slag worden gemaakt.
- **Publieksbereik** Het lukt nog niet om een aaneengesloten lijn van locaties en arrangementen aan te bieden voor het publiek. Lokale partijen kunnen helpen om overal mooie, publieksvriendelijke locaties te maken en arrangementen aan te bieden.
- **Samenwerking** Er is veel samenwerking ontstaan, maar veel zijn kortdurend van aard. Het zou een gewin zijn als deze samenwerkingen meer structureel worden.

Bijlage 5 Erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	10	7	4	21
in uitvoering	2	5	7	14
totaal	12	12	11	35

bron: provincie Zuid-Holland

Van de in de periode 2017-2019 gestarte projecten is 60% op peildatum (1 augustus 2020) afgerond. In de vorige voortgangsmeting was er met betrekking tot de periode 2014-2016, 67% van de projecten op peildatum (1 juni 2017) afgerond.

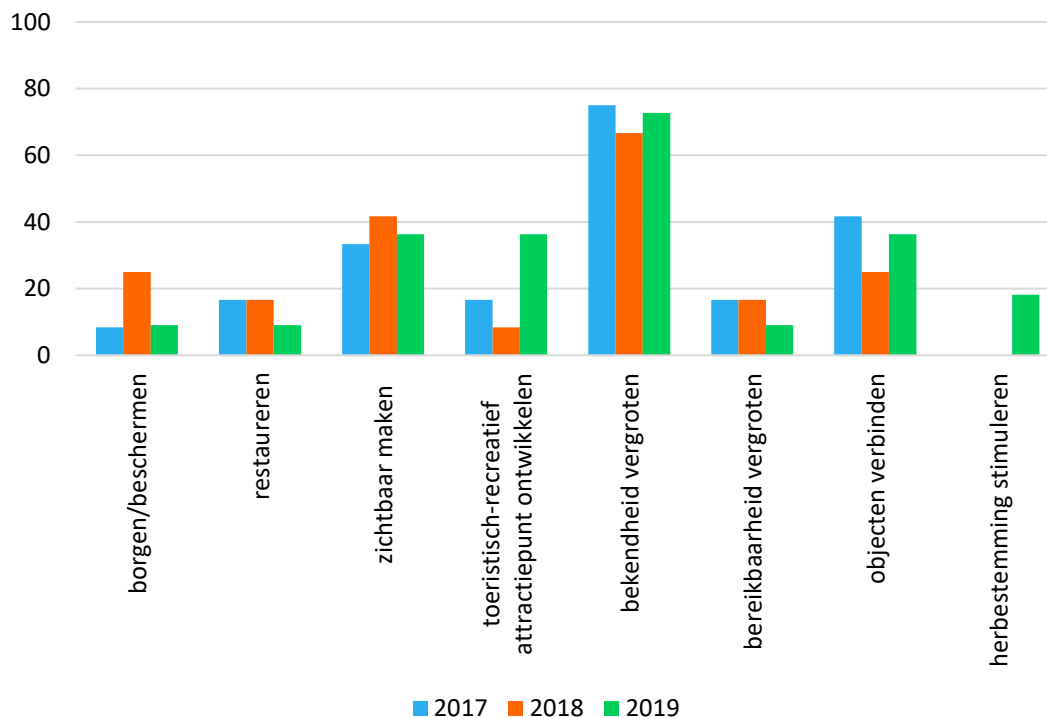
In de periode 2017-2019 zijn de resultaten van de projecten over het algemeen conform de afspraken in de maatregelenpakketten. Sommige projecten liepen langer door dan gepland. Inmiddels wordt dit tegengegaan door projecten in kleinere stukken op te delen. De volgende factoren hebben de afgelopen periode een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten.

- De vergunningverleningsprocedures vormden een belangrijke vertragingfactor. Bijvoorbeeld bij het project Stadswallen van Nieuwpoort liep de renovatie van de wallen vertraging op in verband met een tussentijds noodzakelijk onderzoek van het waterschap.
- Externe partijen vormden soms een onzekere factor. De onvoldoende grip daarop, leidde soms tot vertraging.
- Het informeren en betrekken van omwonenden is zoveel mogelijk ingepland in een project, maar zorgde desondanks soms voor vertraging.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In zowel 2017 als 2018 zijn er 12 projecten van start gegaan. In 2019 waren dat er 11. Deze projecten hebben vooral bijgedragen aan het vergroten van de bekendheid. Daarnaast wordt ook relatief vaak een bijdrage geleverd aan de realisering van de doelstellingen 'zichtbaar maken' en 'objecten verbinden' (figuur 1).

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

Een project dat zich richt op het vergroten van de bekendheid is bijvoorbeeld ['Bieb onder water'](#), een reizende tentoonstelling waarin het verhaal van de Oude Hollandse Waterlinie over het 'water als wapen' wordt verteld. Dat gebeurt door middel van informatiezuilen met duidelijke informatie en achtergronden, een interactief sprekend schilderij waarop de Zonnekoning zijn verhaal vertelt en schilderijen (replica's). Een ander voorbeeld is het project 'Waterlinie in vogelvlucht', waarin met behulp van een drone filmpjes zijn gemaakt van de OHW-gemeenten en gezamenlijke producten voor marketing worden ontwikkeld.

Een project dat bijdraagt aan vergroting van de zichtbaarheid is de reconstructie van de beschoeiing bij de Goejanverwellesluis, evenals tentoonstellingen en het opknappen van een uitkijktoren met informatie over de Oude Hollandse Waterlinie. Diverse routes zorgen voor verbinding van de objecten van de Oude Hollandse Waterlinie. Het aspect 'zichtbaar maken' komt in de projecten duidelijker naar voren dan in de periode 2015-2016.

Al met al zijn er dankzij de projecten stappen gezet in de ambitie om de Oude Hollandse Waterlinie zichtbaarder te maken en de bekendheid bij een breed publiek te vergroten. Wel komt uit de gesprekken het belang naar voren van onafhankelijke toetsing van projecten op

hun bijdrage aan de ambities van de hele erfgoedlijn en ter voorkoming van ‘dubbele’ (identieke) projecten. De afgelopen periode is hierin wel vooruitgang geboekt door de aanscherping van het afwegingskader en de invoering van de kwaliteitscommissie. Een ander belangrijk aandachtspunt dat is gedacht is één structureel budget voor marketing in plaats van versnipperde budgetten, mede in het licht van de voorbereiding van de ‘Herdenking rampjaar’ in 2022. Tot slot wordt er nog veel potentie gezien voor het beter beleefbaar maken van de Oude Hollandse Waterlinie, zowel voor inwoners van gemeenten waarin de Oude Hollandse Waterlinie is gelegen als toeristen. Bijvoorbeeld door middel van de realisatie van ‘pleisterplaatsen’ (zoals een bed & breakfast) die fungeren als ambassadeur voor het gebied.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Respondenten geven het functioneren van de erfgoedtafel unaniem het rapportcijfer 7,5. De erfgoedtafel bestaat uit een groot aantal enthousiaste deelnemers met een goede onderlinge interactie en veel betrokkenheid. Hoewel er ook sprake is van eigenbelang en stokpaardjes van partijen, is er een betere balans ontstaan tussen de collectieve belangen van de gehele erfgoedlijn en de individuele belangen van de initiatiefnemers van projecten.

Doordat er tijdens de bijeenkomsten veel inbreng is, wordt de duur van de vergaderingen wel als lang ervaren. Dit komt de kwaliteit van de bespreking niet altijd ten goede. Er is de afgelopen periode wel verbetering opgetreden. Een oplossing kan zijn om nog kritischer te kijken naar welke agendapunten relevant zijn voor een vergadering en welke in een aparte werkgroep of bilateraal aan de orde kunnen komen. Daarnaast kunnen eventueel meer projecten vooraf schriftelijk ingediend worden, zodat tijdens de vergadering alleen de grote lijn behoeft te worden besproken. Een andere optie is te bezien of meer projecten gezamenlijk met een andere partij ingediend kunnen worden, zodat er tijdens de bijeenkomsten gericht op het pitchen van projecten, minder voorstellen aan de orde hoeven te komen. Het is in ieder geval belangrijk om te kijken of de huidige vergaderstructuur nog passend is.

In het algemeen is er de afgelopen periode meer samenwerking ontstaan, zowel onderling tussen deelnemers als met organisaties buiten de erfgoedtafel. Deze processen worden door de provincie ook sterk gestimuleerd. In hoeverre netwerkvorming ontstaat, is echter ook afhankelijk van de houding van de deelnemers zelf.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

Het aantal vaste deelnemers aan de erfgoedtafel is de afgelopen jaren gegroeid van 12 naar (ruim) 30. Zoals hierboven aangegeven, is het grote aantal partijen niet bevorderlijk voor efficiënt vergaderen. Tegelijkertijd is het moeilijk om het aantal deelnemers te beperken, omdat de erfgoedtafels een ‘open karakter’ hebben. Een aandachtspunt dat naar voren gekomen is dat er partijen deelnemen en projecten aanvragen met (vrijwel) identieke doelstellingen.

Respondenten verschillen van mening over de vraag of altijd de juiste partijen aan tafel zitten die nodig zijn voor het beleefbaar maken van de Oude Hollandse Waterlinie voor inwoners en recreanten/toeristen. Een sterkere vertegenwoordiging vanuit gemeenten

(bijvoorbeeld omdat mede via hun infrastructuur en communicatiemiddelen sterker kan worden ingezet op marketing) en natuurorganisaties is in elk geval wenselijk

3.3 Samenwerking met de provincie

Er is veel waardering voor de facilitering van de erfgoedlijnen door de provincie en de verbindende en regisserende rol van de projectleider. De ingezette kwaliteitsslag wordt als positief ervaren. Dankzij de provincie ontstaat er samenhangende erfgoedlijn en worden de projecten naar een hoger plan getild. Het is belangrijk om te blijven sturen op projecten die bijdragen aan de erfgoedlijn. Het afwegingskader voor de projecten is breed.

3.4 Balans top down & bottom-up werken

Er wordt ruimte geboden aan bottom-up initiatieven en dat gaat goed. Tegelijkertijd komt uit de interviews naar voren dat sturing wenselijk is of blijft ten aanzien van:

- zorgen voor projecten die bijdragen aan het zichtbaarder en beleefbaarder maken van de erfgoedlijn, bijvoorbeeld door jaarlijks een bepaalde focus te kiezen voor projecten;
- de kwaliteit van projecten door middel van borging van onafhankelijke beoordeling van projectvoorstellen op basis van de criteria in het afwegingskader;
- evaluatie van het realiseren van de ambities (wat is er tot nu toe gerealiseerd en wat willen we als erfgoedtafel nog ontwikkelen?) aan de hand van de visie- en ambitiekaarten die een aantal jaren geleden zijn ontwikkeld;
- sturing door de provincie door deelnemers te vragen om bepaalde onderwerpen op te pakken.

4 Kwaliteitsslag

4.1 Stappen die zijn gezet

Context

Het verbinden met bredere maatschappelijke opgaven heeft binnen de erfgoedlijn meer prioriteit gekregen, onder andere aan de hand van een verbeterde toetsing. Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- *Fysieke objecten* De erfgoedtafel heeft geïnvesteerd in de tastbare fysieke objecten om de erfgoedlijn beeldender te maken, bijvoorbeeld de restauratieprojecten in de vestingsteden.
- *Duurzaamheid* Aan duurzaamheid van fysieke objecten wordt er veel aandacht besteedt; ook met behulp van andere subsidies vanuit de provincie Zuid-Holland rondom cultureel erfgoed.
- *Verduurzaming van het landschap* Op het gebied van verduurzaming van het landschap levert de erfgoedtafel, met projecten aan de dijk, een bijdrage aan de dijkversterkings- en verzwaringsprojecten van de waterschappen en de opgaven die zij hebben. In deze projecten worden oude elementen teruggebracht.
- *Recreatie rondom de stad* Veel projecten bieden recreatie rondom de stad.
- *Klimaatadaptatie* Er zijn stappen gezet op het gebied van klimaatadaptatie door waterberging te combineren met inundatie gebied. Hiermee wordt het oude beeld teruggebracht.

- **Educatie** De erfgoedtafel heeft structurele stappen gezet op het gebied van educatie via het project 'Waterlinie for kids'. Verder is nagegaan wat de educatieve behoefte is van scholen en is een onderwijsproject geëvalueerd.
- **Aansluiting met andere samenwerkingsverbanden** De erfgoedlijn heeft een aansluiting gemaakt met het programma groen van de provincie Zuid-Holland en er wordt aangehaakt bij regionale samenwerkingsverbanden.

Het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven zorgt voor een duidelijkere visie voor de erfgoedtafel, meer financieringsbronnen mogelijk (bijvoorbeeld vanuit andere provinciale programma's) en het zorgt ervoor dat meerdere belangen worden gediend. Aan de andere kant kan het koppelen aan bredere maatschappelijke opgaven soms als modegevoelig worden beschouwd door de deelnemers. Het thema maatschappelijke opgaven blijkt bovendien nog abstract te zijn voor sommige deelnemers aan de erfgoedtafel.

Borging

Het afwegingskader van de erfgoedlijn is aangescherpt. Er wordt meer op doelen gestuurd dan voorheen, doelen wordt beter uitgedragen en betrokkenen zijn kritischer op de projectplannen. Er is een beoordelingscommissie, bestaande uit onder andere historici en ambtenaren vanuit verschillende waterlinieprovincies die uiteindelijk beslist over de projectaanvragen. Elk jaar is er een controlegesprek voor de projecten in uitvoering met de projectleider van de provincie, waarbij er soms deskundigen vanuit de provincie aanschuiven. Daarnaast wordt er geregeld aan de deelnemers gevraagd naar de stand van zaken van een project. In de afgelopen periode is er een kwaliteitsteam aangesteld dat (tussentijdse) deskundigheid en ondersteuning biedt aan de projecten. Op het gebied van communicatie heeft een externe deskundige een professionele slag voor de erfgoedlijn gemaakt. Zo is er een marketingvisie, een gezamenlijk beeldmerk en een toolkit voor een gezamenlijk marketingstrategie ontwikkeld. Er is een verbinding gemaakt met de provincie Utrecht.

Het netwerk is verder uitgebreid met onder andere historische verenigingen en een agrarische natuurvereniging. Er zijn nu meer professionele grotere initiatieven die een bredere uitstraling hebben in plaats van kleine en losse initiatieven. Er is sprake van meer expertise, meer draagvlak voor onderlinge projecten, meer kwaliteit van de projecten en meer professionaliteit binnen de erfgoedlijn.

Boegbeelden

Fort Wierickerschans is in principe als boegbeeld aangewezen. Verder is er een iconenoverleg gestart om het beeld van de erfgoedlijn naar buiten toe te versterken.

Kwaliteit als werkwoord

De gebiedsvisie van de erfgoedlijn is in 2017 geactualiseerd. De doelstellingen zijn aangescherpt en de beoordelingscriteria zijn nu meer op kwaliteit gericht.

4.2 Verbeterpunten

De belangrijkste opbrengsten van de kwaliteitsslag zijn een verbeterde zichtbaarheid met betrekking tot de fysieke objecten, een scherpere toetsing van de projecten aan het beleid en een hogere kwaliteit van de projecten. Een andere opbrengst zijn de verdiepende contacten met vakspecialisten vanuit de provincie. De ondersteuning is beter geworden en het stimuleert deelnemers van de erfgoedtafel om kritischer te kijken naar eigen projecten. Er

is een professionaliseringslag gemaakt. Op sommige punten is verbetering mogelijk. Respondenten noemen de volgende.

- *Onderhoud*. Er kan meer nagedacht worden over het onderhoud van producten op langere termijn. Een suggestie is gedaan om dat mee te nemen in de toetsing van de projecten.
- *Publieksbereik*. Het bereiken van recreanten kan verbeterd worden en dan met name de bezoekers die voor de beleving komen. Recreanten die puur voor de kennis komen heeft de erfgoedtafel al in belangrijke mate bereikt. Een suggestie is gedaan om al bij de subsidieaanvraag te beschrijven wie de doelgroep is en hoe men die kan bereiken. Daarnaast kunnen samen met lokale ondernemers arrangementen worden aangeboden.
- *Looptijd van de projecten*. De projecten rondom dijkverzwaring en inundatie zijn zeer belangrijke, maar ook langlopende projecten. De systematiek van de erfgoedlijnen zijn hier niet op ingericht, omdat projecten maximaal drie jaar mogen duren. Deze langdurige projecten worden opgeknipt, maar de wens is dat de maximale looptijd van projecten verlengd wordt.
- *Uitvoering*. De projectkeuzes passen goed in de ontwikkeling van de erfgoedlijn, maar op het niveau van uitvoering kan het nog strakker.
- *Samenwerking*. De samenwerking is verbeterd, maar er zijn nog organisaties die onvoldoende kijken naar het geheel van de erfgoedlijn.
- *Leren van het verleden*. Er is in het verleden een plan gemaakt met belangrijke plekken en kansen voor de Oude Hollandse Waterlinie. Het zou interessant zijn om daarop terug te kijken en te vergelijken met de projecten die zijn uitgevoerd. Zo heeft men een overzicht van wat er gerealiseerd is en wat nog ontwikkeld kan worden. Dit zorgt ook voor versterking van het besef bij de deelnemers dat ze onderdeel zijn van een geheel.

Bijlage 6 Erfgoedlijn Trekvaarten

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Trekvaarten, 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	9	10	3	22
in uitvoering	3	1	5	9
totaal	12	11	8	31

bron: provincie Zuid-Holland

Van de in de periode 2017-2019 gestarte projecten is 71% op peildatum (1 augustus 2020) afgerond. In de vorige voortgangsmeting was er met betrekking tot de periode 2014-2016, 59% van de projecten op peildatum (1 juni 2017) afgerond.

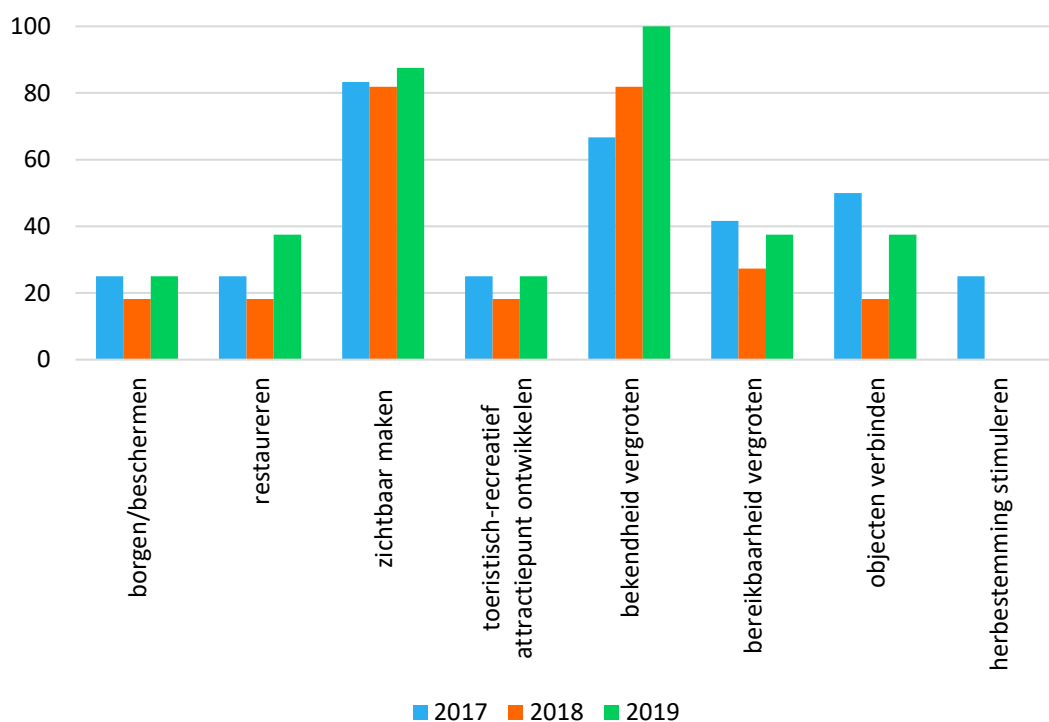
In de periode 2017-2019 zijn de resultaten van de projecten in het algemeen conform de afspraken in de maatregelenpakketten. De meeste projecten worden binnen drie jaar afgerond. Drie projecten zijn vervallen door te hoge kosten. Ook hebben sommige projecten vertraging opgelopen. De volgende factoren hebben de afgelopen periode een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten.

- Het proces van vergunningsaanvraag zorgde soms voor vertraging, vooral het vergunningsproces bij het waterschap. Bijvoorbeeld bij het project Reconstructie Windas en Overtoom in Midden-Delfland liep de vergunningsaanvraag zeer stroef en dit kostte de vrijwilligers veel tijd. Daar komt bij dat vrijwilligers hiervoor soms minder belangstelling hebben. Zij zijn meestal vooral geïnteresseerd in de inhoud/historie.
- Er waren soms onverwacht hoge kosten of verhoging van de prijzen. Bijvoorbeeld bij het project Restauratie Trambrug te Schipluiden was er bij de planning voldoende financiering, maar door de verhoging van de prijzen was de subsidie niet meer toereikend en moest er extra budget worden aangevraagd.
- Vertragingen traden verder op door langere levertijden dan voorzien, personeelswisselingen, aanbestedingen die langer duren en onderzoek dat meer tijd nam dan gepland.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In de periode 2017-2019 zijn 31 projecten van start gegaan: 12 in 2017 en respectievelijk 11 en 8 in 2018 en 2019. De projecten dragen vooral bij aan de doelstellingen 'zichtbaar maken' en 'vergroten van bekendheid van het erfgoed' (figuur 1).

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

Bij veel projecten is er aandacht voor het zichtbaar maken van de structuren en objecten van de trekvaarten. Andere voorbeelden zijn de beschildering van de onderdoorgang bij de Nagelbrug in Teylingen in de vorm van een participatietraject en de restauratie en openstelling van de Monstersche Sluis in Maassluis. Ook is geïnvesteerd in de ontwikkeling van de trekschuihaven Haagpoort in de gemeente Delft en er zijn trekvaartgebonden elementen, zoals jaagpaden, op verschillende plekken teruggebracht. Na het opnieuw zichtbaar maken van trekvaartgebonden elementen, is het van belang om er bekendheid aan te geven, bijvoorbeeld met informatievoorziening op vaar-, wandel- en fietsroutes. Andere projecten die beogen de bekendheid van de trekvaarten te vergroten zijn het culturele programma 'Trekvaarten & Brugwachtershuisjes' (met informatievensters op brugwachtershuisjes langs de trekvaarten, een kunstproject en een publieksevenement) en de ontwikkeling van de Atlas (canon) van de Trekvaarten. Ten opzichte van de periode 2015-2016 zijn er geen opvallende verschuivingen wat betreft bijdragen aan de verschillende doelstellingen.

Via de projecten hebben deelnemende partijen veel ambities binnen de erfgoedlijn kunnen waarmaken. Er zijn veel stappen gezet. Bevorderende factoren daarin zijn onder meer de betrokkenheid van gemeenten en de inzet van vele vrijwilligers. Ook het feit dat er, mede

dankzij het afwegingskader, goede discussies aan de erfgoedtafel worden gevoerd, heeft bevorderend gewerkt.

Uit de interviews zijn enkele aandachtspunten naar voren gekomen. Het betreft aspecten waarop de erfgoedtafel al stappen heeft gezet, maar ook de ambitie heeft om de komende jaren op door te pakken.

- Er is extra aandacht nodig voor de trekvaarten in de grotere steden en voor integraal gebiedsgericht werken, onder meer door de verbinding met andere regionale netwerken (provinciale gebiedstafels). Daarbij kan bijvoorbeeld gekeken worden naar mogelijkheden om in samenspraak met gemeenten verrommeling van het landschap rond de trekvaarten voorkomen kan worden.
- Er is extra aandacht nodig voor de verbinding van het regionale met het landelijke schaalniveau, aangezien de trekvaarten door heel Nederland lagen/liggen.
- Er is extra aandacht nodig voor het verder beleefbaarheid maken van de trekvaarten, door het verhaal over de trekvaarten op een authentieke manier te vertellen. Dat kan bijvoorbeeld door het aanbieden van een arrangement waarbij wordt gevaren met een trekschuit die wordt voortgetrokken door een paard.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Het functioneren van de erfgoedtafel Trekvaarten krijgt van respondenten gemiddeld het rapportcijfer 8. De deelnemers aan de erfgoedtafel zijn enthousiast en weten elkaar te inspireren. Voor deelname aan de erfgoedtafel zijn wel enige (professionele) vaardigheden vereist, zo meent een respondent. Een andere kanttekening is dat het bijwonen van de bijeenkomsten sommige deelnemers veel reistijd vergt vanwege de gekozen vergaderlocaties. De respondenten zijn positief over de mate van netwerkvorming die is ontstaan. Dit wordt als volgt beargumenteerd.

- Deelnemers weten elkaar ook buiten de erfgoedtafel te vinden voor projecten.
- Dankzij de verbindende rol van de erfgoedtafel is het makkelijker om ingang te krijgen bij andere partijen met verschillende vakgebieden binnen de Zuid-Hollandse erfgoedwereld.
- Er is afstemming met de erfgoedlijnen Landgoederenzone en Limes als dat van belang is voor de verdieping en afstemming van projecten. Deze erfgoedlijnen versterken elkaar.
- Er is samenwerking met (provinciale) natuurorganisaties. Daardoor kan er ook een verbinding worden gelegd met een thema als landschap en duurzaamheid.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

De vergaderingen van de erfgoedtafel worden door circa 30-35 partijen bijgewoond. De samenstelling van de erfgoedtafel Trekvaarten is anders dan bij de start van de erfgoedlijnen in 2013. Het feit dat de erfgoedtafel een open karakter heeft en voor iedereen die belangstelling voor en ideeën over de trekvaarten toegankelijk is, wordt als positief beoordeeld. De deelname van gemeenten heeft gezorgd voor meer continuïteit. Positief is ook dat de afgelopen periode meer gemeentelijke organisaties zijn aangehaakt, bijvoorbeeld Stadsbestuur Rotterdam. Ook Natuurmonumenten is als vergaderlid aangehaakt. Bij de samenstelling van de erfgoedtafel zijn ook enkele kanttekeningen geplaatst.

- De actieve deelname van enkele (grote) gemeenten langs de Trekvaarten wordt gemist. Hierdoor zijn in deze gemeenten, bijvoorbeeld in Leiden, geen projecten. Daarnaast zijn de waterschappen wel agendalid van de erfgoedtafel, maar nemen zij geen deel aan de vergaderingen van de erfgoedtafel. Waterschappen zijn van belang vanwege vergunningen die bij veel projecten nodig zijn. Verder wordt de betrokkenheid van de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag gemist, vooral vanwege de marketingrol die de metropoolregio zou kunnen vervullen. Tot slot kunnen ook ondernemers meer aan de erfgoedtafel vertegenwoordigd zijn.
- Het is belangrijk aan de erfgoedtafel te zorgen voor een goede balans tussen ‘halen’ en ‘brengen’ aan de erfgoedtafel. Daarbij is het steeds nodig om te kijken naar interessante, actuele onderwerpen om deelnemers bij de erfgoedtafel betrokken te houden.

3.3 Samenwerking met de provincie

De trekvaarten worden door de provincie op waarde geschat. Er is veel waardering voor de faciliterende en verbindende rol van de provincie en voor de betrokkenheid van de provincie in alle geledingen (projectleider, Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten). Het is goed dat de provincie, door middel van de kwaliteitsslag, stuurt op kwaliteit en dat dankzij de erfgoedlijnen erfgoed wordt geborgd.

Een aandachtspunt is het (blijven) stimuleren van de verbinding van de vier trekvaartgebieden in Zuid-Holland en het leggen van de verbinding met trekvaarten elders in Nederland (bijvoorbeeld Noord-Holland). De organisatie van een Trekvaartdag en (interprovinciale) marketing van de trekvaarten kunnen hieraan bijdragen. Daarnaast is het van belang dat de provincie aanwezig is als een project wordt opgeleverd, omdat dit bijdraagt aan de positieve beeldvorming van de erfgoedlijn.

3.4 Balans top down & bottom-up werken

In het algemeen is er een goede balans tussen top down & bottom-up werken. De werkwijze die wordt gehanteerd voor de beoordeling van projecten bevordert dit. Wel dragen sommige projecten meer bij aan de ambities van de erfgoedlijn dan andere projecten. Ook is er de wens om met partijen enkele projecten op te pakken die van belang zijn voor de trekvaarten, maar die vooralsnog niet van de grond zijn gekomen. Een voorbeeld is het herstel van de Kwaakbrug te Oegstgeest. De projectleider onderhoudt hierover contact met betrokkenen en er is vertrouwen dat het betreffende project de komende jaren gaat starten.

Evaluatie is een jaarlijks agendapunt van de erfgoedtafel en het kernteam. Het is belangrijk in retrospectief te kijken wat er dankzij de projecten is gerealiseerd en in hoeverre dit heeft bijgedragen aan de ambities van de erfgoedtafel, zoals het vergroten van de zichtbaarheid en beleefbaarheid van de trekvaarten.

4 Kwaliteitslag

4.1 Stappen die zijn gezet

Context

Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- **Recreatie** Er is gewerkt aan het zichtbaar maken van het erfgoed door het eerst te herstellen tot de oude staat en vervolgens door er toeristisch-recreatief gebruik van te laten maken, bijvoorbeeld door bij fiets- en wandelroutes ook het achterliggende verhaal te vertellen via onder andere QR-codes en digitale fietsroutes. Daarnaast worden er arrangementen aangeboden samen met lokale ondernemers en zijn er aanlegsteigers gebouwd. Er zijn onder meer routes die de stad in en uit gaan, een vaarnetwerk, een gezamenlijke website en tentoonstellingen.
 - **Publieksbereik** Het publieksbereik is gegroeid door de stappen die genomen zijn in het kader van recreatie. Veel projecten besteden aandacht aan het publieksbereik. Het Erfgoedhuis heeft het project 'Intensivering publieksbereik Trekvaarten' uitgevoerd met een film, opleidingsmodule voor gidsen, educatief materiaal en een infopakket voor aan boord.
 - **Verduurzaming van het landschap** De schoonheid van het gebied is versterkt door het openhouden van de oevers en het herstellen van vergroening langs en op het water. Dit draagt bij aan een gezond leven en het zorgt voor ontspanning. De Jaagpaden en openbare groene landschappen zorgen voor biodiversiteit en de vergroening langs en op het water voor schoon water.
 - **Duurzaamheid** Er zijn projecten gericht op het duurzaam varen en er zijn bruggen en sluizen hersteld (Schiedam en Maassluis) om fysieke vaaromstandigheden te bevorderen. Hiernaast is het educatieve centrum bij molen de Salamander voorzien van zonnepanelen.
 - **Klimaatadaptatie** Er is onder meer het initiatief gestart om een nieuwe windmolen te plaatsen op een plek langs de trekvaart waar vroeger dertien molens hebben gestaan.
- Aansluiting met andere samenwerkingsverbanden** In 2018 is Midden-Delfland aangewezen als Bijzonder Provinciaal Landschap en de Delflandse trekvaarten werken met deze gebiedstafel samen en versterken dit landschap. Dit is van belang omdat hier sprake is van een belangrijke stad-land verbinding die zorgt voor beleving.

Het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven zorgt voor meer financieringsmogelijkheden en meer samenwerking, waardoor meer kan worden bereikt. Aan de andere kant kunnen projecten door het koppelen aan bredere maatschappelijke opgaven soms te groot worden en te kostbaar. Daarnaast dreigt het gevaar dat het ten koste gaat van het uitdragen van de historie (de essentie) van de erfgoedlijn.

Borging

De erfgoedlijn heeft een kernteam, een strategisch team dat het overleg van de erfgoedtafel voorbereidt. Dit team zorgt voor kennisdeling aan de erfgoedtafel. De erfgoedtafel heeft geregeld gastsprekers die de deskundigheid aan de erfgoedtafel bevorderen en organiseert inspiratiesessies en inventarisaties. Er is verder sprake van sub-regionale samenwerking dat zorgt voor continuïteit. Ten aanzien van de Delflandse trekvaarten komen de gemeenten en

lokale ondernemers, behalve in de bijeenkomsten van de erfgoedlijn, ook apart bijeen in een werkgroep om gezamenlijk de ambities en het programma te doordenken. Hier komen subsidieaanvragen uit voort. Verder is er een beeldmerk ontwikkeld en een gezamenlijke website ten behoeve van de profilering van de erfgoedlijn.

Boegbeelden

In 2020 zal de 'Historische scheepstimmerwerf Klaas Hennepoel' in Warmond als eerste boegbeeld voor de erfgoedlijn gaan fungeren. De werf kan goed het noordelijke deel van de trekvaart vertegenwoordigen en is opengesteld voor het publiek en voor scholen. Het oude scheepsambacht is goed zichtbaar gemaakt. Ook is de erfgoedtafel in gesprek met Natuurmonumenten om Landgoed de Tempel en Nieuw Rhodenrijs bij Overschie aan te wijzen als boegbeelden. Dit geeft een nadere impuls aan de verdere ontwikkeling van het zuidelijke deel van de erfgoedlijn.

Kwaliteit als werkwoord

De ambities zijn integraal vertaald in het ruimtelijk beeld van LOLA Landschapsarchitecten. Deze ambities en de bijstelling ervan worden regelmatig met het kernteam besproken. Tevens wordt er jaarlijks een erfgoedtafel gewijd aan de kwaliteit en de actualiteit van de ambities. De wens is om het ruimtelijke kaartbeeld (van LOLA landschapsarchitecten) op korte termijn te updaten. Het blijkt namelijk een goed document te zijn om in te brengen bij de grotere gebiedsopgaven.

4.2 Verbetermogelijkheden

Het kernteam heeft een grote rol gespeeld in de stappen die zijn gemaakt voor de kwaliteitsslag. Het heeft bijgedragen aan de professionaliseringslag. Dat blijkt onder meer uit de gezamenlijke website die is gebouwd met bijdragen van alle deelnemers. Ook is er een gezamenlijk logo als merk neergezet. Onverlet deze positieve ontwikkelingen zijn er enkele verbetermogelijkheden genoemd.

- **Integrale samenwerking gemeente en provincie** Er zou 'binnenshuis' een meer integrale samenwerking kunnen komen, bijvoorbeeld op het gebied van ruimtelijke ontwikkeling in combinatie met de historische invalshoek. Er zijn al stappen gemaakt. Zo hebben enkele gemeenten bijvoorbeeld de jaagpaden opgenomen binnen hun ruimtelijk beleid en zijn er in het provinciale omgevingsbeleid een aantal uitgangspunten opgenomen (bijvoorbeeld: er is geen ruimte voor verdere verdichting en privatisering van de oevers, zodat deze toegankelijk en beleefbaar worden gehouden). De provincie speelt hierin een belangrijk stimulerende rol, onder meer doordat de projectleider aan tafel zit bij de grotere ruimtelijke programma's en opgaven. Afgesproken is dat de deelnemers van de erfgoedtafel ambassadeurs zijn namens hun achterban en gesprekspartner zijn van gemeenten. Bij gemeenten betekent dat veelvuldig afstemming met de ruimtelijke en groene afdeling.
- **Verbinding met Noord-Holland** Er is een wens om met name met Haarlem een verbinding aan te gaan.
- **Nationale bekendmaking** Met de erfgoedlijn heeft Zuid-Holland goud in handen en het zou nationaal meer bekendheid kunnen krijgen, bijvoorbeeld door middel van een documentaire.
- **Verbinding met ander samenwerkingsverbanden** De erfgoedlijn kan meer verbindingen leggen met andere samenwerkingsverbanden, bijvoorbeeld met de landschapstafels.

- *Onderhoud* Mooie producten die eerder zijn gemaakt, zoals informatiedragers, behoeven onderhoud. Velen zijn echter inmiddels beschadigd geraakt of verweerd. Dit verdient aandacht.
- *Leren van het verleden* Er zou mogelijk zijn om ook meer retrospectief te kijken naar de uitgevoerde projecten en evalueren of deze hebben bijgedragen aan het verhaal van de erfgoedlijn. Zo kunnen ook kansen worden opgespoord.
- *Publieksbereik* Er mag meer aandacht worden besteed aan de overkoepelende marketingstrategie (bijvoorbeeld eenvormige pr-materiaal) om de Trekvaarten onder de aandacht te brengen bij het groter publiek.

Bijlage 7 Erfgoedlijn Waterdriehoek

1 Stand van zaken van de projecten

Tabel 1 geeft per jaar de stand van zaken van de projecten weer (peildatum 1 augustus 2020).

Tabel 1 Overzicht stand van zaken projecten erfgoedlijn Waterdriehoek, 2017-2019

	2017	2018	2019	totaal
afgerond	3	3	1	7
in uitvoering	1	1	3	5
totaal	4	4	4	12

bron: provincie Zuid-Holland

Van de in de periode 2017-2019 gestarte projecten is 58% op peildatum (1 augustus 2020) afgerond. In de vorige voortgangsmeting was er met betrekking tot de periode 2014-2016, 63% van de projecten op peildatum (1 juni 2017) afgerond.

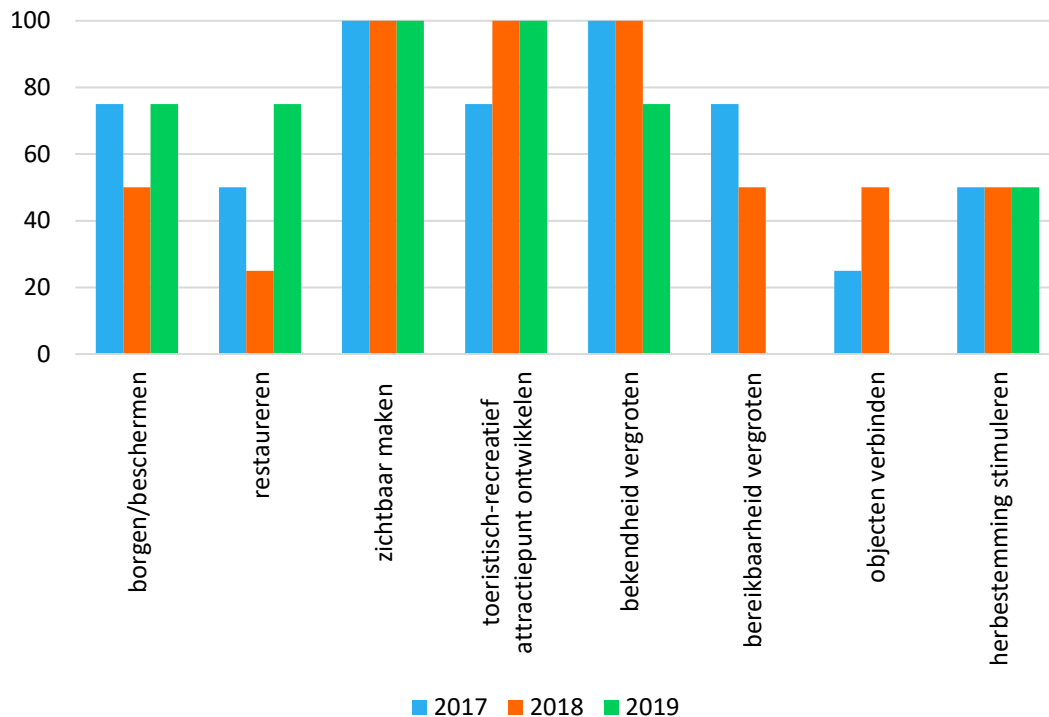
In de periode 2017-2019 zijn de resultaten van de projecten bijna altijd conform de afspraken in de maatregelenpakketten. Sommige projecten hebben vertraging opgelopen. De volgende factoren hebben de afgelopen periode een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten.

- Stichting Werelderfgoed Kinderdijk heeft te maken met veel vergunningen die moeten worden aangevraagd, omdat het onder andere UNESCO werelderfgoed, een waterbied en een beschermd stadsgebied is. Daar ging veel tijd in zitten. Ook in het project Leefwerf De Biesbosch heeft de vergunningverlening veel tijd in beslag genomen.
- Er is veel onderzoek, tijd en overleg nodig om te komen tot goede plannen voor aanpassingen van Kinderdijk. Het ligt niet aan de financiering, maar aan het lange proces van het uitwerken van de plannen.
- Het project Overbruggen, waarbij een brugwachtershuisje is ingericht voor dubbelgebruik, liep vertraging op, omdat de brug in kwestie onverwacht door de gemeente werd verbouwd.

2 Bijdrage aan de operationele doelstellingen

In de periode 2017-2019 zijn jaarlijks 4 projecten van start gegaan. Figuur 1 geeft per jaar het percentage projecten weer dat bijdraagt aan elk van de operationele doelstellingen. Hieruit blijkt dat alle doelstellingen 'bereikbaarheid vergroten' en 'objecten verbinden' in 2019 niet aan bod zijn gekomen. Dit kan te maken hebben met het relatief geringe aantal projecten binnen deze erfgoedlijn.

Figuur 1 Het deel van alle gestarte projecten dat een bijdrage levert aan de betreffende operationele doelstelling, 2017-2019, percentage

bron: provincie Zuid-Holland

Gemiddeld over de hele periode 2017-2019 is het meest bijgedragen aan de doelstellingen ‘zichtbaar maken’ en ‘vergroten bekendheid’. Dat is onder meer gebeurd door middel van de realisatie van een kunstwerk waarin de historie van Haven-Zuid en de voormalige sluis in Alblasterdam in relatie tot de molens van Kinderdijk en het dorp Alblasterdam wordt gepresenteerd. In tegenstelling tot de periode 2015-2016 is in de afgelopen jaren wel bijgedragen aan de doelstellingen ‘objecten verbinden’ en ‘herbestemming’. Het verbinden van objecten komt onder meer tot uitdrukking in het Drechtstedelijke programma ‘Gezamenlijke week van ons water’. Bij herbestemming gaat het bijvoorbeeld om het project ‘Overbruggen’’, waarin een pilot wordt uitgevoerd naar dubbelgebruik van een brugwachtershuisje in Dordrecht.

De afgelopen periode is hard gewerkt aan de realisatie van de ambities van de erfgoedtafel. Dit heeft geleid tot meer aandacht voor het industrieel-maritiem erfgoed in de hele regio Drechtsteden. Om hier goed uitvoering aan te kunnen geven is het van belang om ook meer gemeenten uit de Drechtsteden bij de erfgoedtafel te betrekken en

De kwaliteit van de projecten is de afgelopen tijd constant gebleven. Er is een goede mix van kleine en grote projecten. Ook is er veel aandacht voor de beoogde opbrengsten van een project: wat is het beoogde bereik, is er behoefte van het publiek aan een project en staan de kosten in verhouding tot de beoogde opbrengsten? Aandachtspunt is wel om meer voor het voetlicht te brengen wat er de afgelopen jaren is gerealiseerd, bijvoorbeeld in de vorm van beeldmateriaal. Dat maakt het concreet, ook voor bestuurders. Door in

kaart te brengen wat de projecten tot stand hebben gebracht is ook beter zichtbaar waar er zich nog witte vlekken voordoen en wat nog mogelijk is om het verhaal van de Waterdriehoek te versterken. Tot slot is ook het wegvallen van de provinciale financiering van de landschapstafels als aandachtspunt genoemd, waardoor er geen budget meer is voor integrale projecten op het gebied van natuur en landschap.

3 Functioneren van de erfgoedtafel

3.1 Waardering en netwerkvorming

Gemiddeld krijgt het functioneren van de erfgoedtafel Waterdriehoek een 8+. Er is sprake van betrokkenheid van organisaties die aan de erfgoedtafel zitten. Dit bleek onder meer uit de reactie van deelnemers op het mogelijk stopzetten van de steun van de provincie aan het industrieel-maritiem erfgoed binnen het kader van de erfgoedlijn Waterdriehoek. Daarnaast is er waardering voor de stappen die de erfgoedtafel zet in het kader van de kwaliteitsslag. Aan de erfgoedtafel heerst een goede sfeer en er is een vaste kern van deelnemers die altijd naar de vergaderingen komt. Wel wordt het digitaal vergaderen als gevolg van de coronacrisis als lastiger ervaren dan fysieke bijeenkomsten.

Er is veel samenwerking ontstaan tussen de 'grote 3' (De Biesbosch, Dordrecht en Kinderdijk) en vanaf het begin van de erfgoedlijn wordt ook samengewerkt met de landschapstafel. Maar ook daarbuiten ontstaat (blijvende) verbinding tussen organisaties. De samenwerkingsverbanden die ontstaan, worden als een grote meerwaarde van de erfgoedtafel gezien. De bijeenkomsten van de erfgoedtafel spelen daarin een belangrijke rol. Deelnemers komen vaak al vroeg naar vergaderingen om te kunnen netwerken.

3.2 Samenstelling van de erfgoedtafel

Er is sprake van diversiteit van deelnemers aan de erfgoedtafel. Nu duidelijk is dat de erfgoedlijn Waterdriehoek wordt voortgezet, ontstaat weer deelname van nieuwe partijen aan de erfgoedtafel, zoals een architect en een projectontwikkelaar. Een aantal gemeenten (Hardinxveld-Giessendam, Papendrecht en Zwijndrecht) ontbreekt aan de erfgoedtafel, ondanks herhaaldelijke pogingen om deze gemeenten te betrekken. Andere partijen die wellicht meer betrokken zouden kunnen worden, zijn:

- ondernemers, bijvoorbeeld baggeraars;
- hogeschool;
- organisaties/personen met een andere culturele achtergrond, die niet bekend zijn met het fenomeen erfgoedlijnen (bijvoorbeeld leden van een moskee die ook gebruikmaken van een naastgelegen loods).

3.3 Samenwerking met de provincie

De provincie denkt goed mee met de projectvoorstellen, de oplevering van projecten en mogelijkheden van uitstel van oplevering als de planning onverhoopt niet wordt gehaald. Er is waardering voor het feit dat deelnemers aan de erfgoedtafel door middel 'ranking' worden betrokken bij de beoordeling van projectvoorstellen, omdat dit bijdraagt aan betere en diverse projecten. Tegelijkertijd wordt de trapsgewijze werkwijze voor het indienen van subsidieaanvragen (eerst projectvoorstel pitchen, vervolgens vaststelling van het Maatregelen en dan pas de formele aanvraag indienen) als veel werk ervaren. Sterke punten die verder nog zijn genoemd, zijn:

- de rol van de projectleider: de persoonlijke contacten, het actief meedenken en het leggen van lijntjes binnen het provinciehuis;
- het bevorderen en bewaken van de kwaliteit door de provincie;
- de jaarlijkse intervisie van de gedeputeerde met de voorzitters van de erfgoedtafels, waardoor duidelijk wordt welke aspecten de gedeputeerde belangrijk vindt;
- het feit dat er sprake is van een onafhankelijke voorzitter met een groot netwerk.

Wat mogelijk sterker zou kunnen, is de verbinding van de erfgoedlijn met andere maatschappelijke beleidsopgaven, bijvoorbeeld door informatie-uitwisseling over duurzaamheid en manieren waarop projecten op het gebied van duurzaamheidsbevordering een bijdrage kunnen leveren. Verder hebben respondenten de afgelopen periode onduidelijkheid vanuit de provincie ervaren ten aanzien van de mogelijk nieuwe erfgoedlijn IJzeren Eeuw. Daardoor is stagnatie opgetreden in de ontwikkeling van een aantal zaken, waaronder het oppakken van de aanbevelingen in het kader van de kwaliteitsslag. Inmiddels worden kansen voor projecten op het gebied van maritiem-industrieel erfgoed weer opgepakt.

3.4 Balans top down & bottom-up werken

Er is sprake van een goede balans: er wordt ruimte gegeven aan de initiatieven van de deelnemers aan de erfgoedtafel, terwijl tegelijkertijd sturing plaatsvindt op de kwaliteit van projecten.

4 Kwaliteitsslag

4.1 Stappen die zijn gezet

Context

Binnen de erfgoedlijn wordt de bijdrage aan bredere maatschappelijke opgaven zoveel mogelijk gestimuleerd en betrokken bij de beoordeling van projecten. Respondenten is gevraagd aan te geven welke stappen er op het gebied van context zijn gemaakt en op welke wijze de erfgoedtafel een bijdrage levert aan brede maatschappelijke opgaven. De volgende onderwerpen werden het meest genoemd.

- *Verbinding met andere samenwerkingsverbanden* De nauwe samenwerking met de landschapstafel Waterdriehoek heeft de integrale werkwijze bevorderd. De samenwerking zorgt voor een integrale aanpak op het gebied van maatschappelijke opgaven, waarbij men naast het object ook het natuurgebied verduurzaamt. Een voorbeeld is het project 'Cultuurhistorische elementen molenerven en aanpassingen museummolen Nederwaard' van de Stichting Wereld Erfgoed Kinderdijk. Door het wegvallen van provinciale financiering voor de landschapstafel, staat deze werkwijze, zoals gezegd, onder druk. De toenemende samenwerking met derden blijkt daarnaast uit de verbinding met Regio-deal Drechtsteden in het kader van industrieel-maritiem erfgoed en de aansluiting bij NLDelta. Het netwerk van de erfgoedtafel is verbreed.
- *Verduurzaming van erfgoed en landschap* Er zijn integrale projecten die cultuur- en natuurelementen combineren.
- *Behoud en verduurzaming van objecten* Er is meer aandacht gekomen voor het behoud en verduurzamen van fysieke objecten en dan met name het maritiem-industrieel erfgoed. Ook andere objecten zijn in beeld, bijvoorbeeld het project 'duurzame aanpassing historisch schip Jantina' en de herbestemming van het leegstaande brugwachtershuisje in Dordrecht.

- **Educatie** Er is binnen projecten ook aandacht besteed aan educatie. Een voorbeeld daarvan is het inrichten van educatieruimtes in musea, zoals bij een project van de Stichting Werelderfgoed Kinderdijk waarbij een educatieschuur en erf zo ingericht zijn dat bezoekers uitleg kunnen krijgen over molentechniek en de contramolen in het bijzonder.

Het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven zorgt ervoor dat het eenvoudiger wordt om in één keer meerdere onderwerpen te realiseren en het zorgt voor continuïteit. Aan de andere kant kan het proces vertraging kan oplopen door de hoeveelheid betrokken partijen en kan het erfgoedbelang uit het zicht kan raken.

Borging

Er wordt scherper geselecteerd of projectaanvragen voldoen aan de ambities. De voortgang van de projecten van de erfgoedtafel wordt door de voorzitter en de projectleider van de provincie bijgehouden. Zo worden deelnemers regelmatig gevraagd hoe de uitvoering van hun projecten loopt. Eén keer per jaar wordt er een bijeenkomst met alle deelnemers georganiseerd om de projecten te bespreken. Dit gebeurt elk jaar op een andere wijze, bijvoorbeeld in de vorm van een markt. De deelnemers kunnen zo ook onderling de voortgang van hun projecten delen.

De deelnemers merken een toename van de kwaliteit in de projecten, onder andere doordat er geregeld deskundigen worden betrokken. Ook is er minder sprake van losse projecten, omdat alleen projecten worden geaccepteerd die een meerwaarde hebben voor het geheel: *'het geheel dient meer te zijn dan de som der delen'*. Deelnemers die onafhankelijk van elkaar een overeenkomstig initiatief inbrengen worden bij elkaar gebracht. Naast de meerwaarde van de projecten wordt er zoveel mogelijk voor gezorgd dat de projecten ook blijvend zijn, doordat de mogelijkheden voor de voortzetting na afloop van de subsidie tijdig worden besproken.

Boegbeelden

De erfgoedlijn heeft vanaf het begin drie boegbeelden, namelijk Kinderdijk, de Biesbosch en Dordrecht. Er is nu een streven om ook aandacht te richten op de tussenliggende lijnen.

Kwaliteit als werkwoord

Er is een kwaliteitskaart en een ambitiekaart ontwikkeld door bureau Natuurlijke Zaken. Door de mogelijke komst van een nieuwe erfgoedlijn de IJzeren eeuw, dat zowel thematisch als geografisch deels overlapt met de erfgoedlijn Waterdriehoek, heeft er enige stagnatie plaatsgevonden in de verdere ontwikkeling van de erfgoedlijn. Berkers Advies heeft onderzoek gedaan naar een eventuele nieuwe koers voor de Waterdriehoek, zoals een gebiedsuitbreiding. Inmiddels is de draad weer opgepakt.

4.2 Verbetermogelijkheden

Een grote winst is dat er meer samenwerking is tussen Kinderdijk, De Biesbosch en Dordrecht. Een andere opbrengst is dat alle projecten een duidelijke meerwaarde hebben en de opbrengsten blijvend zijn door de strengere selectie van projecten vooraf. Verder worden het grotere netwerk en het aangescherpte afwegingkader door respondenten als belangrijke opbrengsten genoemd. Deelnemers dienen nu bij de projectaanvraag meer te aandacht te besteden aan context en borging. Tegen deze achtergrond zijn de volgende verbetermogelijkheden genoemd.

- *Verbinding en samenwerking.* Alhoewel er meer gestuurd wordt op verbinding en samenwerking binnen de erfgoedlijn zijn er nog verbetermogelijkheden. Er zijn nog partijen die primair voor het eigen belang gaan en niet een overstijgende blik hebben.
- *Publieksbereik.* Sommige projecten hebben moeite om de producten aan de man te brengen. Er wordt door de voorzitter en projectleider aangedrongen om bij een project ook aandacht te besteden aan de behoeftes van de doelgroep. Het is jammer als een duur boek wordt gemaakt dat niemand leest.
- *Signaleringsfunctie.* De erfgoedtafel zou gemiste kansen binnen de erfgoedlijn kunnen opsporen door het analyseren van de afgeronde projecten.
- *Maatschappelijke opgaven als agendapunt.* Het thema zou explicieter aan de erfgoedtafel kunnen worden besproken door er een (vast) agendapunt van te maken.
- *Industrieel erfgoed en verduurzaming.* Het is goed om meer aandacht te hebben voor verduurzaming van industrieel erfgoed, bijvoorbeeld een circulaire aanpak met duurzame energievoorzieningen.

Bijlage 8 Checklist 1

Voor interviews met voorzitter van de erfgoedtafel en/of projectleider van de erfgoedlijn

Realisatie van de ambities van de erfgoedtafel

1. In hoeverre worden volgens u de ambities van de erfgoedtafel gerealiseerd?
2. Vindt u dat de uitgevoerde projecten een bijdrage leveren aan de ambities?
 - 2.1 Wat kan beter?
 - 2.2 Wat is de afgelopen periode onderbelicht gebleven?
3. Welke andere factoren/ontwikkelingen hebben, naast de uitvoering van projecten, een rol gespeeld in de bijdrage die is geleverd aan de ambities en aan de verschillende doelstellingen (bijvoorbeeld meer aandacht voor een specifieke erfgoedcategorie, landelijke ontwikkelingen et cetera)?

Kwaliteitsslag

4. Welke stappen zijn in het kader van de kwaliteitsslag gezet?
 - 4.1 Door de erfgoedtafel?
 - 4.2 Door de provincie?
5. Hoe waardeert u/de erfgoedtafel de stappen die in het kader van de kwaliteitsslag zijn gezet?
 - 5.1 Wat zijn de belangrijkste opbrengsten?
 - 5.2 Waar ziet u nog verbetermogelijkheden?
6. In hoeverre wordt er in het kader van de erfgoedlijn een bijdrage geleverd aan bredere maatschappelijke opgaven (bijvoorbeeld duurzaamheid of recreatie rondom de stad)?
 - 6.1 Zo ja, met welke opgaven en waarom juist deze?
 - 6.2 Zo nee, waarom niet?
 - 6.3 Wat zijn volgens u voor- en nadelen van het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven?

Functioneren erfgoedtafel en samenwerking met de provincie

7. Welk rapportcijfer geeft u het functioneren van de erfgoedtafel? Wat gaat er goed en wat kan beter?
8. Is er samenwerking tussen organisaties onderling ontstaan (netwerk)?
9. In hoeverre heeft volgens u de erfgoedtafel de juiste samenstelling om de ambities van de erfgoedtafel te realiseren? Welke partijen missen nog en waarom?
10. Hoe waardeert u de rol van de provincie?
 - 10.1 Wat zijn de sterke punten in de rol van de provincie?
 - 10.2 Hoe zou de provincie haar rol eventueel nog anders kunnen invullen?
11. Is er voldoende balans tussen enerzijds het van onderop (via deelnemers aan de erfgoedtafel) tot stand komen van projecten en anderzijds de regie daarover van de erfgoedtafel en van de provincie? Welke verbetermogelijkheden ziet u?

Voortgang projecten

12. In hoeverre zijn de resultaten van de projecten conform de afspraken in de maatregelenpakketten?
13. Welke factoren hebben de afgelopen periode een bevorderende of een remmende rol gespeeld in de uitvoering van projecten en het behalen van de resultaten?

Leerpunten

14. In hoeverre zijn de leerpunten en aanbevelingen uit de eerste voortgangsmeting (2015) opgepakt en op welke manier?
15. In hoeverre zijn de leerpunten en aanbevelingen uit de tweede voortgangsmeting (2017) opgepakt en op welke manier?
16. Wat zijn volgens u aanvullend leerpunten uit de periode 2017-2019 die van belang zijn voor het vervolg van de erfgoedlijn en de erfgoedlijnen in het algemeen (bijvoorbeeld ten aanzien van het functioneren van de erfgoedtafel, de kwaliteitsslag, uitvoeren van projecten et cetera)?

Bijlage 9 Checklist 2

Voor interviews met deelnemers van de erfgoedtafels

1. Bij welk project/welke projecten bent u betrokken?

Kwaliteitsslag

2. Welke stappen zijn er binnen de erfgoedlijn gezet n.a.v. de aanbevelingen van de PARK uit 2017:
 - a. Door de erfgoedtafel?
 - b. Door de provincie?
3. Hoe waardeert u de stappen die in het kader van de kwaliteitsslag zijn gezet?
- 3.1 Wat zijn de belangrijkste opbrengsten:
 - a. Voor alle projecten binnen de erfgoedlijn?
 - b. Voor de projecten waarbij u betrokken bent?
- 3.2 Waar ziet u nog verbetermogelijkheden?
 - a. Voor alle projecten binnen de erfgoedlijn?
 - b. Voor de projecten waarbij u betrokken bent?
- 3.3 In hoeverre wordt er een bijdrage geleverd aan bredere maatschappelijke opgaven (bijvoorbeeld duurzaamheid of recreatie rondom de stad):
 - a. Door alle projecten binnen de erfgoedlijn en op welke manier?
 - b. Door de projecten waarbij u betrokken bent en op welke manier?
- 3.4 Wat zijn volgens u voor- en nadelen van het koppelen van projecten aan bredere maatschappelijke opgaven?

Functioneren erfgoedtafel en samenwerking met de provincie

4. Welk rapportcijfer geeft u het functioneren van de erfgoedtafel? Kunt u deze beoordeling toelichten?
5. Is er samenwerking tussen organisaties onderling ontstaan (netwerk)?
6. In hoeverre heeft volgens u de erfgoedtafel de juiste samenstelling om de ambities van de erfgoedtafel te realiseren? Welke partijen missen nog en waarom?
7. Hoe waardeert u de rol van de provincie?
- 7.1 Wat zijn de sterke punten in de rol van de provincie?
- 7.2 Hoe zou de provincie haar rol eventueel nog anders kunnen invullen?
8. Is er voldoende balans tussen enerzijds het van onderop (via deelnemers aan de erfgoedtafel) tot stand komen van projecten en anderzijds de regie daarover van de erfgoedtafel en van de provincie? Welke verbetermogelijkheden ziet u?

Voortgang projecten

De projecten waar u bij betrokken bent:

9. In hoeverre is de uitvoering van projecten volgens planning verlopen?
10. Welke factoren hebben een rol gespeeld in het wel/niet behalen van de planning?
11. Op welke manier hebben de projecten van uw organisatie een bijdrage geleverd aan de ambities van de erfgoedtafel?

Alle projecten binnen de erfgoedlijn:

12. Vindt u dat de uitgevoerde projecten een bijdrage leveren aan de ambities van de erfgoedlijn?
13. Wat kan volgens u beter?

14. Wat is volgens u nog onderbelicht?

Leerpunten

15. In hoeverre zijn de leerpunten en aanbevelingen uit de eerste voortgangsmeting (2015) opgepakt en op welke manier?
16. In hoeverre zijn de leerpunten en aanbevelingen uit de tweede voortgangsmeting (2017) opgepakt en op welke manier?
17. Wat zijn leerpunten/aanvullend leerpunten uit de periode 2017-2019 die van belang zijn voor het vervolg van de erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie (algemeen (bijvoorbeeld ten aanzien van het functioneren van de erfgoedtafel, de kwaliteitsslag, uitvoeren van projecten et cetera))

Bijlage 10 Stellingen

Voor groepsgesprekken met deelnemers van de erfgoedtafels

Atlantikwall

- 1 Er is de laatste jaren een flinke kwaliteitsslag gemaakt, vooral op het gebied van kennisontwikkeling, educatie en publieksbereik.
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is voor deze kwaliteitsslag cruciaal geweest.
- 3 Het blijft nog steeds de vraag hoe we de verschillende complexen van de Atlantikwall als een samenhangend geheel kunnen presenteren. Elk complex is te veel gericht op (informatie over) de eigen locatie.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer.....⁴
- 5 Alle relevante partijen zitten aan de erfgoedtafel. De samenstelling is prima.
- 6 Het is fijn dat de provincie duidelijke randvoorwaarden stelt bij de toekenning van projecten.
- 7 We hebben veel meer aandacht besteed aan behoud van natuurwaarden door betrekken van terrein-beherende organisaties en waterschappen.
- 8 De regie vanuit de provincie en vanuit de erfgoedtafel bij de realisering van projecten mag steviger worden aangezet.

Goeree-Overflakkee

- 1 Er is de laatste jaren een flinke kwaliteitsslag gemaakt, vooral op het gebied van verbindingen leggen met andere maatschappelijke opgaven (verduurzaming van objecten en landschap).
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is voor deze kwaliteitsslag cruciaal geweest.
- 3 Nieuwe projecten worden beter voorbereid dan in het verleden, zijn robuuster van opzet en er is meer regie.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer.....
- 5 Alle relevante partijen zitten aan de erfgoedtafel.
- 6 De mening van iedere deelnemer aan de erfgoedtafel wordt serieus meegenomen in de ranking van de projecten.
- 7 Het is de afgelopen paar jaar steeds gelukt om aan het begin van een project alle relevante partijen bij het proces te betrekken.
- 8 Een belangrijk aandachtspunt is het zetten van vervolgstappen als een project eenmaal is gerealiseerd (dus verdere ontwikkeling en continuïteit).

⁴ In de stellingen die hier zijn opgenomen hebben we de rapportcijfers die we in de groepsgesprekken hebben voorgelegd, weggelaten. Die rapportcijfers waren gebaseerd op de eerder gehouden interviews. Zij zijn in het kader van deze rapportage niet relevant.

Landgoederenzone

- 1 We zijn nog bezig met een inhaalslag op het gebied van restauratie en behoud en zijn aan verduurzaming en aanpak van verdroging nog niet echt toegekomen.
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is cruciaal geweest om tot een professionaliseringsslag te komen en een verfijning van het afwegingskader.
- 3 Het is van belang dat we vanuit de landgoederenzone explicieter een link leggen met recreatie en gezondheid.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer
- 5 Alle relevante partijen zitten aan de erfgoedtafel. De samenstelling is prima.
- 6 De mening van iedere deelnemer aan de erfgoedtafel wordt serieus meegenomen in de ranking van de projecten.
- 7 Er is nog te weinig afstemming met de andere erfgoedlijnen.
- 8 De landgoederenzone houdt niet op bij de provinciegrens. Om de lijn te kunnen doortrekken is afstemming en overleg met Noord-Holland zeer gewenst.

Limes

- 1 Er is de laatste jaren sprake van verbeteringen. Er is meer oog voor context en borging van de projectresultaten.
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is voor deze kwaliteitsslag cruciaal geweest.
- 3 De algemene ambitie om tot betere onderlinge samenwerking te komen is gelukt, maar het is nog niet gelukt om een aaneengesloten lijn van locaties en arrangementen aan het publiek aan te bieden.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer.....
- 5 Alle relevante partijen zitten aan de erfgoedtafel. Het mandaat van sommige partijen aan tafel kan beter.
- 6 Het is fijn dat de provincie duidelijke randvoorwaarden stelt bij de toekenning van projecten.
- 7 De Limes heeft zijn plekje verworven in het ruimtelijk ordeningsbeleid van aangrenzende gemeenten.
- 8 Een aantal producten die we hebben ontwikkeld, worden niet of nauwelijks meer gebruikt (bijvoorbeeld enkele apps) en er zijn evenementen gehouden zonder vervolg. Hier moeten we kritischer op zijn.

Oude Hollandse Waterlinie

- 1 Er is de laatste jaren een flinke kwaliteitsslag gemaakt, bijvoorbeeld op het gebied van verbindingen leggen met andere maatschappelijke opgaven (verduurzaming, klimaatadaptatie, vergroening en recreatie) en het afwegingskader voor keuze van projecten.
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is voor deze kwaliteitsslag cruciaal geweest.
- 3 We hebben de afgelopen jaren een belangrijk deel van onze ambities kunnen waarmaken. Wel is het belangrijk dat er een vast budget komt voor marketing.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer
- 5 Het aantal partijen aan de erfgoedtafel is te groot. Dit leidt tot vertragingen.
- 6 Er is vanuit de erfgoedtafel een uitstekend netwerk ontstaan. Betrokken partijen weten elkaar goed te vinden.

- 7 Er is een goede balans ontstaan tussen de collectieve belangen van de gehele erfgoedlijn en de individuele belangen van de initiatiefnemers van projecten.
- 8 Vooral het beleefbaar maken van de erfgoedlijn en de verbinding met ruimtelijke ordening en toerisme vragen nog veel aandacht

Trekvaarten

- 1 Er is de laatste jaren een flinke kwaliteitsslag gemaakt, vooral op het gebied van verbindingen leggen met andere maatschappelijke opgaven (verduurzaming, klimaatadaptatie, vergroening).
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is voor deze kwaliteitsslag cruciaal geweest.
- 3 We hebben de afgelopen jaren veel van onze ambities kunnen waarmaken. Vooral in de grotere steden en in de verbinding met andere regionale netwerken (gebiedstafels) is nog werk aan de winkel.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer.....
- 5 Alle relevante partijen zitten aan de erfgoedtafel. De samenstelling is prima.
- 6 Het is soms moeilijk kwalitatief goede projecten te vinden.
- 7 Informatie-uitwisseling met andere erfgoedtafels heeft weliswaar meer plaatsgevonden dan voorheen, maar zou eigenlijk geformaliseerd moeten worden.
- 8 Er is meer overleg en samenwerking nodig met gemeenten over de historische invalshoek van het ruimtelijk orderingsbeleid.

Waterdriehoek

- 1 Er is de laatste jaren een flinke kwaliteitsslag gemaakt, vooral op het gebied van verbindingen leggen met andere maatschappelijke opgaven (verduurzaming van objecten en landschap). We gaan veel meer integraal te werk (samenwerking met de landschapstafel).
- 2 Het initiatief vanuit de provincie (de PARK) is voor deze kwaliteitsslag cruciaal geweest.
- 3 De kwaliteit van de projecten is sterk verbeterd. We zouden wel wat meer aandacht kunnen geven aan hetgeen we de afgelopen jaren hebben bereikt.
- 4 We geven de erfgoedtafel qua functioneren het rapportcijfer....
- 5 Het zou goed zijn als gemeenten als Papendrecht, Zwijndrecht en Hardinxveld-Giesendam aan de erfgoedtafel zouden zitten. Dat ze niet aan tafel zitten, is een gemis.
- 6 De mening van iedere deelnemer aan de erfgoedtafel wordt serieus meegenomen in de ranking van de projecten.
- 7 Het is de afgelopen paar jaar goed gelukt om een balans te vinden tussen robuuste en kleinere projecten.
- 8 Nauwe samenwerking met de landschapstafel is heel belangrijk voor een integrale benadering. Het is ontzettend jammer dat de combinatie van erfgoedtafel en landschapstafel ophoudt. De provincie moet integraal werken, actief blijven bevorderen.

We hebben steeds gevraagd naar de onderbouwing van de reactie op de stelling. Dus: Waar blijkt dat uit?